

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

ŞEDDADİLER DÖNEMİNDE ANI (1064-1200)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ercan CENGİZ

TEZ YÖNETİCİSİ

Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK

Kars-2008

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

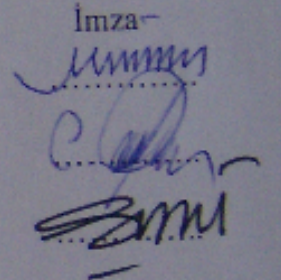
Ercan CENGİZ'e ait "Şeddadiler Döneminde Anı (1064-1200)" konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisans tezi olarak oy ile kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Ünvanı, Adı ve Soyadı

Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK

Yrd. Doç. Dr. Ş. Cem TÜYSÜZ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ŞENEL

İmza-

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../200 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

...../...../.....

Yrd. Doç. Dr. Temel DOĞAN
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VI
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

TÜRK HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE BÖLGEDEKİ SİYASİ DURUM

1.1. Anı'nın Bizans Hâkimiyetine Geçiş Süreci (1022-1045)	5
1.2. Bizans İdaresinde Anı	6
1.3. Doğu Anadolu'ya İlk Türk Akınları	8

II. BÖLÜM

ANI'NIN SELÇUKLU TÜRKLERİ TARAFINDAN FETHİ

2.1. Bölgedeki Devletler ve Konumları	13
2.1.1. Bizans-Ermeni Gerginliği ve Türk İlerleyişine Etkisi	14
2.2. Anı'nın Selçuklu Türkleri Tarafından Fethi	16

III. BÖLÜM

ANI'DA ŞEDDADİ HÂKİMİYETİ

3.1. Şeddadiler	26
3.2. Şeddadi-Selçuklu Münasebetleri	27
3.3. Anı'nın Şeddadilere Verilmesi	28
3.3.1. Menuçehr'in Hıristiyanlara Karşı Tutumu	29
3.3.2. Menuçehr'in Anı'daki İmar Faaliyetleri	30

3.4. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesinde Anı Şeddadileri	34
3.5. Melikşah'ın Kafkasya Seferi ve Menuçehr'in Tutumu	35
3.6. Menuçehr'in Ölümünden Sonra Anı Şeddadileri	36
3.6.1. Gürcülerin Anı Şehrini İstilas	38
3.6.2. Anı'nın Geri Alınması ve II. Fadlun Dönemi Anı Şeddadileri	39
3.6.3. Fahreddin Şeddad-İzzeddin Saltuk Gerginliği	41
3.6.4. Ermeni Papazların Anı'daki İsyanı	42
3.6.5. Ermeni Papazların İkinci Ayaklanması ve Anı'nın Gürcülerin Eline Geçmesi	43
3.6.6. Emir Şahinşah'ın Yönetime Getirilmesi	47
3.6.6.1. Anı'nın Gürcülerin Eline Geçmesi ve Şahinşah'ın Esareti	49
3.6.6.2. Emir Şahinşah'ın Anı Yönetimine Geri Dönüşü ve Anı Şeddadilerinin Sonu	49

IV. BÖLÜM

ANI ŞEDDADİLERİ DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1. Sosyo-Ekonomik Hayat	51
4.1.1 Sosyal Hayat	51
4.1.2. Anı'da Ticaret ve Zanaat	52
4.2. Mimari	54
4.2.1. Camiler	55
4.2.1.1. Menuçehr Camii	55
4.2.1.2. Ebu'l Muammerân Camii	58
4.2.2. Sultan Sarayı	60
4.2.3. Mastaba Kervansarayı	61
4.2.4. Hamamlar	62
4.2.4.1. Büyük Hamam	63
4.2.4.1.1. Eyvanlar	64
4.2.4.1.2. Halvetler (Yıkanma Odaları)	64

4.2.4.2. Küçük Hamam	65
4.2.4.3. Hamam Kazılarında Ortaya Çıkarılan Paralar	67
4.2.5. Ejderha Burcu ve Şifhanesi	69
4.2.6. Evler ve Mimari Özellikleri	70
SONUÇ	71
BİBLİYOGRAFYA	73
EKLER	81
ÖZGEÇMİŞ	94

YÜKSEK LİSANS TEZİ
ŞEDDADİLER DÖNEMİNDE ANI (1064-1200)
ERCAN CENGİZ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

Danışman
Yrd. Doç. Dr. ALİ İPEK

ÖZET

Anı Kars iline 41 km. uzaklıkta ve Türkiye-Ermenistan sınırında bulunan tarihi bir yerleşim yeri olup günümüzde harabe halinde bulunmaktadır. Şehrin adı; yaygın görüşe göre İslamiyet öncesi İranlılarda bereket ve su tanrıçası olan Anahit'in adından Anı şekline dönüştüğü yönündedir.

Anı adına tarihi kaynaklarda V. yüzyıldan itibaren rastlanmaktadır. Anı bu yüzyılda şehirden çok kale görünümündedir. Şehir VIII. yüzyılda Müslüman Abbasi Halifeliği'nin hakimiyeti altına girmiştir. IX. yüzyılda tekrar bağımsız hale gelmiştir. XI. yüzyılın ilk yarısında Bizans İmparatorluğu'nun hakimiyetine girmiştir. XI. yüzyılın II. yarısında ise Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmiş ve fethin hemen akabinde Şeddadlı Hanedanına bırakılmıştır. Şeddadiler Anı'nın İpek Yolu üzerinde bulunmasından faydalanmışlar ve Anı'nın yörenin ticaret merkezi durumuna gelmesini sağlamışlardır. Bunun sonucu olarak şehirde refah seviyesi yükselmiş, şehir hızla büyümüş ve nüfus artmıştır.

Şeddadiler döneminde Anı'da inşa edilen mimari eserler, Anadolu'daki ilk Türk-İslam eserleridir. Günümüzde bu mimari eserlerden bir bölümü kısmen de olsa zamanımıza kadar ulaşmıştır. (Menuçehr Câmî, Sultan Sarayı vb.)

Şehir Müslümanların kontrolüne geçtikten sonra, kısa süreli bir huzurun ardından Hıristiyan-Müslüman mücadelesinin cereyan ettiği bir yer halini almıştır. Anı bu mücadele sırasında Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında el değiştiren, şehir ve ahalisi bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. Moğolların Anı'yı Gürcülerden alarak şehre hakim olmasından itibaren şehir hayatında düşüş başlamış, ticaret yollarının değişmesi ile de düşüş hızlanmış ve bu durum Anı'nın harabe olması ile neticelenmiştir.

Moğollardan sonra şehre; Celayir Devleti, Karakoyunlu Devleti, Timur Devleti ve Osmanlı Devleti hakim olmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Anı çevresi ile birlikte Ruslar tarafından zapt edilerek Rus İmparatorluğuna ilhak edilmiştir. Gümrü Antlaşması ile yeni Türk devletine geçmiştir.

Anı günümüzde eski görkeminden çok uzak, harabeden ibaret vaziyette zamanın yıkıcı etkisine karşı direnmektedir.

Anahtar Kelimeler: Anı Şehri, Şeddadiler, Menuçehr, Menuçehr Cami Selçuklu Devleti, Bagratlılar, Gürcüler, Anı Surları, Mimari Eserler.

MA THESIS
ANI DURING ŞEDDADİS (1064-1200)
ERCAN CENGİZ

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY
DIVISION OF MIDDLE AGES

Supervisor

Assistant Prof. Dr. Ali İPEK

ABSTRACT

Anı is ancient city which is located between Turkey and Armenian border, and it is 41 km far from Kars. Today it is in ruins. According to commonly held belief the name of the city derives from Anahit which is the name of God of fertility and water pre-Islamic period in Iran, and the name of Anahit changed into Anı.

We come across the name of Anı in the historical documents after the fifth century. Anı was a castler rather than a city. The city was brought under the power of Muslim Abbasis in the eighth century. It became independent in the ninth century again. The city was brought under the power of Byzantine Empire in the eleventh century. The city was conquered by Selçuklu Turks in the second half of the eleventh century and soon after the conquest, the city was left to the rule of Şeddadis.

Şeddadis benefited from its being on the way of Silk Road, and they provided the city become trading centre in the region. Because of its being a trading centry, the level of welfare increased in the city, and the developed rapidly and the population increased.

The historical buildings constructed during Şeddadis are the early Turkish-Islamic buildings in Anatolia. Nowaday, some parts of these historical buildings are available (Menuçehr Mosque, Sultan Palace etc).

After being under the control of Muslim rule, inhabitants in the city enjoyed short term peace, but soon afterwards there occurred conflicts between Muslim and Christian population. During these conflicts the city handed over between Muslims and Christians, and this influenced the city and its inhabitants negatively. After the occupation of Anı by Mongols, the city life began to be influenced negatively and this negative affect increased after the change of trading roads and it ended up with its being desolated city.

After Mongols, Celayir State, Karakoyunlu State, Timour State and Ottoman State became dominant. During 1877-1878 Ottoman-Russian War, Anı was occupied by Russia and it became a part of Russian Empire. After Gumru Treaty the city annexed Turkey.

Nowadays the city is far from reflecting its glarious past and in ruins it is trying to resist against the destroying affect of time.

Key words : Anı City, Şeddadis, Menuçehr, Menuçehr Mosque, Selçuklu State, Bagratlıs, Georgians, Anı Walls, Historical Monuments.

ÖN SÖZ

Şeddadiler döneminde Anı Şehri konulu çalışmaya başlarken, kaynak bakımından büyük oranda bir sıkıntı ile karşılaşacağımı düşünmemiştim. Ancak araştırmaya başlayıp; konunun içine girince tezin konusuyla ilgili kaynakların büyük çoğunluğunun Farsça, Rusça ve Ermenice olduğunu gördüm ve bu durum bir hayal kırıklığına neden oldu. Ancak; yüksek lisans yaptığım Kafkas Üniversitesi'nde bu dilleri bilen öğretim üyelerinin varlığı çalışmamı kolaylaştırdı. Tezin konusunu araştırma aşamasında temin ettiğim Farsça, Rusça ve Ermenice kaynakların Türkçe'ye çevrilmesinde bu öğretim üyelerinin büyük yardımını gördüm.

Bu çalışma neticesinde; Anı şehrinin kısa tarihine, 1064 Selçuklu Türklerinin Anı'yı fethine değinilmiştir. Selçuklu Türklerinin fethinden sonra Anı şehri ve yöresi Şeddadilere verilmiş ve burada bir Şeddadi yönetimi kurulmuştur. Şeddadilerin menşei ve bölgedeki faaliyetleri ile Selçuklu Türkleri ile olan ilişkilerinin düzeyine vurgu yapılmıştır. Anı şehrinde Şeddadiler dönemindeki toplumsal ilişkiler, ekonomik durum ve mimari çalışmalara yer verilmiştir.

Tez konum yerel bir hanedanın kurduğu bir yönetimi içerdiği için, kaynak bulma noktasında oldukça zorlandım. Fakat ortaya çıkan çalışmanın bütün bu kısıtlılığa rağmen iyi olduğu kanaatindeyim.

Tez çalışmama başladığım andan itibaren; metod, kaynak, araştırma konusunda yardımcı ve yabancı belgelerin Türkçe'ye çevrilmesinde yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Ali İPEK'e, Ermenice ve Rusça eserlerin çevirilerinden dolayı Doç. Dr. Hurşid İSAYEV'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Her zaman yanımda olan, desteklerini esirgemeyen Öğr. Gör. Oktay KIZILKAYA'ya, sıkıntılı anlarımda moral kaynağım olan hayat arkadaşım Sevda CENGİZ'e ve Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora öğrencisi İsa KALAYCI'ya katkılarından dolayı teşekkürü borç bilirim.

KISALTMALAR

ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
Bz.	Bakınız
Çev.	Çeviren
Der.	Derleyen
Dzl.	Düzenleyen
Ed.	Editör
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
S.	Sayı
s.	Sayfa
TTK	Türk Tarih Kurumu
y.y.	Yayın evi yok

GİRİŞ

Bugün metruk olan Anı Şehri, Arpaçay Nehri'nin vadisine doğru uzanan, Bostanlar Deresi ile Mığmığ Deresi arasında kalan üçgen bir arazi üzerinde, savunmaya elverişli bir yerde kurulmuştur. Anı'nın üç tarafında sarp ve yüksek tepeler ve bu her tepelerin üzerinde güvenlik amaçlı inşa edilmiş bulunan kaleler bulunuyordu. Şehrin hazineleri de bu kalelerde muhafaza edilmekteydi. Tepelerin bitiminde şehrin üç tarafını Arpaçay çevirmektedir.¹ Oldukça kuvvetli akan nehir, şehir için aşılması çok zor doğal bir savunma hattı oluşturuyordu.²

Anı adının, İlkçağ döneminde çok sevilen tanrıçalardan biri olan, Bereket Tanrıçası "Anahid'in" adından geldiği sanılmaktadır.³ Bir diğer görüşe göre ise Anı isminin İran ilahlarından Anâhita'ya adanan bir mabedin isminden kaynaklandığı ileri sürmektedir.⁴ Ermeni tarihçisi Vardan, Anı şehrinin eskiden "**Kınamk**" diye adlandırıldığını fakat eski zamanda iç kalesinin Anı olarak adlandırıldığını belirtmektedir.⁵ Fakat Anı isminin çıkış kaynağı kesin ve tatmin edici şekilde açıklanabilmiş değildir.

Anadolu'ya giriş kapısı özelliğine sahip olan Anı şehri, kuruluşunu takiben pek çok istilaya uğramış, birçok medeniyete ve milletlere ev sahipliği etmiştir. Anı'da yapılan arkeolojik kazılar, çağdaş tarihi kaynaklar ve bugüne kadar varlığını sürdüren tarihi eserler, bu tarihi şehirde Roma, Bizans, İran, Arap, Gürcü, Ermeni ve Türk medeniyetlerinin yaşadığını göstermektedir.⁶

Tarihi geçmişi ile ilgili bilgiler Ermeni, Arap ve Fars kaynaklarına dayanan Anı'nın Hıristiyanlıktan önceki yıllarda iskân edilmiş olduğu sanılmaktadır. Çünkü kentin yakınındaki kimi yerlerde, çok tanrılı din anlayışının hâkim olduğu dönemlere

¹ Gregory Ebu'l-Farac, **Ebu'l-Farac Tarihi**, Ömer Rıza Doğrul (çev.), C.I, 3. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1999, s. 316; Şadruddin Ebu'l Hasan Ali İbn Nasır İbn Ali El-Hüseyni, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Necati Lügal (çev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1999, s. 27; Ebu'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, Abdülkerim Özyayın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1987, s. 51-52.

² Pars Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, İstanbul; Pars Yayıncılık, 1984, s. 8.

³ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 35.

⁴ William Bartold, "Anı", **İA.**, C.1, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 435.

⁵ Vardan Partsraptisi, "Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)", **Tarih Semineri Dergisi**, C.III, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1937, s. 159.

⁶ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Hrant D. Andreasyan (çev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1987, s. 72-81; Erol Kürkcüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Anı", **Ermeni Araştırmaları**, S.4, Aralık 2001- Şubat 2002, s.83.

ait mezarlar meydana çıkmıştır. Ancak bu buluntular, Anı'nın tarihi çağlardaki durumunu aydınlatma niteliğinden uzaktır. Yakın tarihlerde, Anı yöresinde neolitik kültürle ilgili bazı araştırmalarda bulunulmuştur. Yapılan bu araştırmalara dayanılarak ilk çağlarda kent ve yöresinin iskân faaliyetlerine sahne olduğu anlaşılmış, fakat hangi kavimlerin yaşadıkları kesin olarak tespit edilememiştir.⁷

Beş bin yıldır iskân gören Anı ve çevresinde ilk insan yaşantısına ait bulunan bulgular, Bronz ve Demir çağlarına aittir. Bu çağlara ait yerleşim yerleri ve Urartu döneminden kaldığı tahmin edilen yapılar, kazılarla gün ışığına çıkarılmıştır. İç kalenin duvarlarında, yeniden kullanılmış klasik usulde kesilmiş taş bir yapı ve Zerdüşt ateşgedesi olması muhtemel bir yapı da mevcuttur.⁸ Anı'nın milattan önceki dönemi hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Anı'dan ilk kez V. yüzyılda Ermeni müverrihlerinden Yeğişe ve Gazar Parbetsi tarafından "Fethedilmez bir kale" ve Kamsarakan sülalesinin mülkü olarak bahsetmektedirler. Daha sonraki dönemlerde Ermeni, Gürcü, Bizans ve Arap kaynaklarında Anı hakkında ayrıntılı bilgilere rastlanabilmektedir. Stepanos Daronetsi (Asoğık), Arisdakes Lasdivertsi, Samuel Anetsi, Mateos Urhayetsi (Urfalı Mateos), Mihitar Ayrivanetsi, Vardan Partsrapertsi, Giragos Kontsağetsi, Apraham Gredatsi (XVIII. yüzyıl) gibi Ortaçağ Ermeni müverrihlerinin eserlerinden Anı hakkında geniş bilgi edinilmektedir.⁹

642-643 yıllarında Ermeniyeye, Müslüman Araplar tarafından fethedilmiştir.¹⁰ Bölgenin Müslüman Araplar tarafından fethi Anı'nın ve bölgenin etnik yapısını değiştirmemişse de fetihden sonra mevcut güç dengeleri bozulmuş ve ortaya yeni hükümdar sülaleler çıkmıştır. IX. yüzyılın sonlarına doğru Ermeniyeye, eski bağımsızlığının çoğunu geri kazanmış ancak birçok krallık ve prensliklere bölünmüştür. Bu Ermeni Krallıkları arasında en güçlülerinden biri, Van Gölü etrafında hükmeden Ardžruni sülalesi, diğeri ise Kuzeydoğu Ermeniyeye'nin çoğuna hâkim olan ve zamanla başkentlerini Anı'ya nakledecek olan Bagratlı sülalesi idi. IX. yüzyılda şehrin çevresiyle birlikte feodal Kamsarakan hanedanından Bagratlı (Pakraduni) hanedanına geçtiği bilinmektedir.¹¹ Anı, Bagratlı Hanedanı'nın

⁷ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 2.

⁸ www.Virtualani.com.tr, 05.06.2007.

⁹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 35.

¹⁰ Ali İpek, "İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri", **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003, s. 21.

¹¹ www.Virtualani.com.tr, 05.06.2007.

yönetimine geçinceye kadar kalenin bulunduğu tepenin etrafına kurulmuş bir kale kasabası görünümündedir. Bagratlıların Anı'nın İpek Yolu'nun Anadolu'ya ilk giriş noktasında bulunmasını iyi kullanmasıyla birlikte şehir hızla büyümüş ve gelişmiştir.¹²

Bagratlılar IX. yüzyılın ikinci yarısında, Arap hâkimiyetinden kurtulmayı başararak bağımsız bir krallık kurdular. Kral III. Aşot devrinde (953-977), Anı Bagratlı Devletinin başkenti oldu. Anı 964 yılından itibaren Bagrat Kralı Aşot tarafından yaptırılan ilk sur sistemi ile bir kent olma özelliği kazanmaya başlamıştır.¹³ Aşot döneminde geniş bir imar faaliyetine girilerek, güzel sanat yapılarıyla süslenen şehrin kuleli iç surları ve kulelerin içinde de kiliseler yapıldıktan sonra Anı, bir kale şehri olarak tarihi önem kazanmaya başladı (971).¹⁴

O dönemde Anı ve çevresinde kendine bağlı kaleler önemlerini birinci derecede muhafaza etmişlerdir. Bu kaleler döneme ait tarihi kaynaklarda ve seyahatnamelerde devamlı anılan yerlerdir. Çoğu sağlam olan bu kaleler önemlerine binaen muhasara edilmiş, neticede ele geçirildikten sonra yıkılan kısımları galipler tarafından yeniden onarılmış ve kullanılmıştır. Bu ise anılan yörenin jeopolitiğini ve stratejik önemini göstermesi bakımından ayrıca mühimdir.

Bagratlı Hanedanı bölgenin ticaret merkezi konumundaki Divin şehrindeki ticareti Anı'ya kaydırmak için tedbir almış, Anı'nın, Bizans, İran, Suriye ve Orta Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği noktada olmasını kullanarak şehri canlandırmışlardır. Bagratlıların aldıkları tedbirler sonucunda şehir, tüccar ve zanaatkarları çeken bir merkez haline gelmiştir. Bu nedenle, Ermeniy'e'nin diğer şehirlerinden ve kırsal bölgelerinden Anı'ya doğru yoğun bir nüfus akışı olmuştur. Bu durum Anı'nın bölgede kısa sürede nüfus açısından kalabalıklaşmasını ve ekonomik açıdan da zenginleşmesini sağlamıştır. 992'de Ermeni Patrikliği, merkezini Anı'ya taşımıştır; XI. yüzyılın başında şehrin 12 piskoposu, 40 keşişi ve 500 rahibi olmuştur. XI. yüzyılda şehrin nüfusu 100,000'i geçmiş, belki de 200,000'e ulaşmıştır ve refah seviyesi ve ünü o kadar duyulmuştur ki, "bin bir kiliseli şehir" olarak

¹² Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.35.

¹³ III. Aşot'un yaptırdığı surların yapımına 964'te başlanmış, 971-972 yıllarında bitirilmiştir. II. Simbat (977-989) döneminde şehrin nüfusunun artması üzerine yeni surların yapına gerek görülmüş ve bugün şehrin en dışında kalan surlar yapılmıştır. Yapımına 979'da başlanan bu surlar 986'da bitirilmiştir. Bkz. Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi" s. 167.

¹⁴ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.35.

adlandırılmıştır.¹⁵ Ortaçağ'da Hıristiyan âleminin muhteşem birkaç şehrinden biri olan Anı'da, XI. yüzyılın başlarında en az 500 kilisenin varlığı biliniyordu.¹⁶ Bazı kaynaklarda kilise sayısı bin¹⁷ olarak ifade edilmektedir. Genceli Kirakos'un "*Anı'lar yemin ettikleri zaman Anı'nın bin bir kilisesi üzerine yemin ederlerdi.*"¹⁸ İfadesine istinaden burada bin civarında kilisenin olduğu düşünülebilir. Kilise sayısının bu kadar çok olması şehrin zenginliğinin bir yansımasıdır.

¹⁵ www.Virtualani.com.tr, 12.05.2007.

¹⁶ Ebu'l-Farac, **Ebu'l-Farac Tarihi**, C.I, s.316; İbnü'l-Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s. 52.

¹⁷ Anı'da 1000 kilise olması abartılı görülebilir. Fakat maddi durumu iyi olan aileler evlerinin yanında yalnız aile üyelerinin ibadet ettiği kiliseler yaptırmışlardır. Bunlar toplumun ortak kullandığı kilisenin dışındadır ve şapel (küçük kilise) özelliğine sahiptir.

¹⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, C.I, İstanbul: Işık Matbaası, 1953, s. 437.

I. BÖLÜM

TÜRK HÂKİMİYETİNDEN ÖNCE BÖLGEDEKİ SİYASİ DURUM

1.1. Anı'nın Bizans Hâkimiyetine Geçiş Süreci (1022-1045)

Anı Bagratlı Kralı I. Gagik 1020'de ölmüş ve geride Simbat¹ ile Aşot² adında iki oğlu kalmıştır. Gagik'in vasiyeti üzerine Bagratlı tahtına Simbat geçmiştir.³ Fakat Aşot, Anı tahtını büyük kardeşinin elinden almak ve ülkeye hâkim olmak için mücadeleye girişmiştir. Bunu işiten dayıları Abhaz Kartli Kralı I. Georgi (1014-1027), Simbat'a taç ile kılıç göndererek, onun krallığını tanımıştır. Aşot'da Vaspuragan Kralı Senakerim ile Divin Emiri Ebu'l Esvar'dan aldığı kuvvetlerle Anı Şehri önünde Simbat'la savaşmıştır.

1021'de dayıları Abhaz Kartli Kralı Georgi, başkumandan Pahlavunili Vasak, Katolikos Petrovs ve diğer beylerin araya girip barıştırmasıyla; Anı, Sevordlar (Saberler) Bölgesi, Kayan, Kayoçn, Aşoçlar (Arpaçay) Deresi ile Şırak (Şüregel-Arpaçay boyları), Simbat'a bırakıldı. Ülkenin güneyi ve doğusu ikinci kral sayılan Aşot'a verildi. Bagaran (Digor'daki Kilittaşı Köyü) Kasabası da Aşot'un yönetim merkezi oldu. Bu suretle ülkenin beşte ikisi ve en verimli kısmı Aşot'a düşmüş oluyordu.⁴ Aralarında yaptıkları bu anlaşmaya Simbat'ın ölümünden sonra Aşot'un tüm Ermeniye'nin kralı olacağı maddesini de ekleyerek, yeminle tasdik ettiler. Bu anlaşmanın ardından Ermeniye'de huzur tekrar sağlandı.⁵ Aşot büyük kardeşine karşı geldiğinde Abbasi Halifesi Muktedi Billâh, Aşot'a otuz bin dahegan nispetinde altın vererek onun büyük kardeşine karşı yaptığı mücadelede desteklemiştir.⁶ Bu yardımdan anlaşıldığı üzere Ermenilerin hâkim olduğu topraklar Bizans İmparatorluğu ile Müslüman Abbasi halifeliği arasında güç mücadelesinin yaşandığı bir bölgedir.

¹ Kısa boylu, tıknaz, çok okumuş, filozof ruhlu, savaşı sevmeyen ve idarecilik becerisinden yoksun bir kişidir. Bkz. Mateos, **Vekayiname**, s. 11.

² Gagik'in küçük oğlu olan IV. Aşot; yakışıklı, savaşı seven, atılgan bir kişidir. Bu sebeple koçak ve yiğit anlamlarına gelen "Kaç" lakabı ile anılırdı. Bkz. Mateos, **Vekayiname**, s. 11.

³ www.Virtualani.com.tr, 05.06.2007.

⁴ Mateos, **Vekayiname**, s. 11-14; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 167; Rene Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, Sosi Dolanoğlu (çev.), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005, s.541-544; Fahrettin Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara: [y.y.], 1982, s. 7-8.

⁵ Mateos, **Vekayiname**, s. 14.

⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 13.

1.2. Bizans İdaresinde Anı

Anı Ermeni Kralı Simbat, Gürcü Kralı Georgi'nin Bizans'a karşı yaptığı mücadelede Gürcü Kralının tarafını tutmuştu. Sıranın kendisine gelmekte olduğunu anlayınca, Aşot'un Anı tahtını ele geçirmek için verdiği mücadeleyi de göz önünde bulundurarak, Simbat'ın ölümünden sonra geçerli olmak üzere Anı'yı bir satış senedi karşılığında II. Basileos'e verme kararı aldı.⁷ Anı'nın Bizans'a tesliminde Simbat'ın kararını etkileyen diğer bir olay ise Abhaz Kralı Kevork'un Anı'yı istila etmesi olmuştur. Kevork şişmanlığı sebebiyle ata binemeyen Simbat'ı esir almış, Anı'yı girip yağma hareketinde bulunmuştur. Şehrin dışında bulunan üç kale karşılığında Simbat'ı serbest bırakmıştır.⁸ Simbat yaşadığı bu acı tecrübe dolayısıyla Bizans İmparatoruna sığınma eğilimine girmiştir. Bu gelişmelerin etkisiyle Simbat, Bizans İmparatoru Basileos ile barış yapmak amacıyla 1022 yılı başlarında Katalikos Petros'u Trabzonda bulunan İmparatorun huzuruna göndermiştir. Skylitzes'e göre Elçilikle görevlendirilen Petros, Anı Şehri'nin anahtarını imparatora teslim etmiştir. İmparator bunun karşılığında Simbat'ı "**Magistros**" unvanıyla ömür boyu Anı ve bütün Ermeniyeye kralı (**arkhont**) yapmıştır. Bizans İmparatoru, Simbat'ın ölümünden sonra bütün Ermeniyeye'nin Bizans'a geçeceğine dair ondan yazılı bir belge de almıştır.⁹ Bu durum üzerine Gürcistan Kralı Georgi, Simbat'ı kınamış ve Bizans İmparatoru ile Simbat'ın Anı hakkındaki kararını tanımayacağını belirtmiştir.¹⁰ Bizans İmparatoru'nun baskısı yanında, Senakerim'in Türk tehlikesinden uzakta rahat bir yaşam sürmesi de bu karar da etkili olmuştur.

1039 yılında Doğu Ermeniyeye'nin ikinci kralı sayılan Aşot ölünce, on dört yaşındaki oğlu II. Gagik Anı tahtının veliahtı sayıldı. Çünkü Anı hükümdarı Simbat'ın yerine geçecek evladı bulunmamaktaydı.¹¹ 1041 yılında Simbat'ın ölümü üzerine Anı tahtına Aşot'un oğlu II. Gagik geçmiştir. Bizans İmparatoru Mihail, Simbat'ın sağlığında Anı'yı Bizans'a bıraktığını belirterek Anı'nın teslimini istemiştir. Gagik bu isteğe olumlu yanıt vermeyince arada büyük bir ihtilaf çıkmıştır.

⁷ Mateos, **Vekayiname**, s. 71; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 172-173; William Barthold, "Anı", **İA.**, C.1, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s.435.

⁸ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 36.

⁹ Ernst HONİGMAN, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s. 166; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 8.

¹⁰ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi ", s. 168.

¹¹ Mateos, **Vekayiname**, s. 68; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 10.

Bizans İmparatoru Mihail, Ani'yı almak için 1041 yılında iki sefer düzenledi. Ama İmparator, bu seferlerde Ermeni Komutanı Pahlavunili Vahram'a mağlup olmuştur.¹²

Anı Ermenileri 1041'deki Bizans saldırısını püskürttüğü sırada, Lori Ermeni Kralı Höllüksüz Davit, kuzeyden Şüregel'e saldırarak birçok yeri ele geçirdi. Ani tahtını ele geçirmeye çalışmışsa da Pahlavunili Vahram onu da yenilgiye uğratmıştır.¹³ Mihail'in ölümünden sonra Bizans tahtına IX. Monamakhos geçmiştir. Monamakhos, Gagik'ten amcasının Basileos'la yaptığı mukavele gereği Ani'yı ve bütün Ermeniye'yi istedi. Gagik kendisini onun vasallığını tanıdığını belirtmekle beraber ülkesini vermeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Monamakhos, Erzurum bölgesindeki Yasites'i Ani'yı almakla görevlendirdi. Yasites Ani önünde Bagratlılara yenilince, Monamakhos, Nikolas komutasında bir orduyu ona yardıma gönderdi.¹⁴

Monamakhos, Ani kuvvetlerini zor durumda bırakmak için Divin hâkimi Şeddadlı Ebu'l Esvar'a "yaldızlı ferman" göndererek; Ani'ya tabi olan yerlerden alacağı bütün kaleleri ve yerleri kendisine vereceğini vaat etti.¹⁵ Bizans ordusu tekrar yenilgiye uğrayıp Oltu'ya (Oğtik) çekilirken Ebu'l Esvar Divin'den ilerleyerek buraya komşu Ani topraklarındaki kalelerden birçoğunu almıştı.¹⁶

Anı'nın savaş yolu ile alınamayacağını anlayan imparator, genç Gagik'i dostluk antlaşması yapmak üzere İstanbul'a çağırdı. İncil üzerine yemin ederek kendisine zarar vermeyeceğini de belirtmiştir.¹⁷ Kral naibi Vest Sargis ve Bizans taraftarı Ermeniler, Gagik'i, İstanbul'a (Konstantinopolis) barış antlaşması yapması için gitmeye ikna etmiştir. İstanbul'a varmasıyla, Gagik tutsak edilmiştir.¹⁸ Vest Sargis kral naibi sıfatıyla Erzurum bölgesindeki Bizans kumandanları Nikolas ve Yasitis'e haber gönderip, ordusuyla gelen bu iki kumandana, Eylül 1045 tarihinde Ani'yı teslim etmiştir. Daha öncesinde ise şehrin ve sarayın anahtarlarını ve Ani ileri gelenlerinin imzaladığı, Ani Bölgesi'nin Bizans'a katıldığını bildiren bir mektubu da

¹² Mateos, **Vekayiname**, s. 72-73.

¹³ Mateos, **Vekayiname**, s. 68-72; Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s. 569-571; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 312.

¹⁴ Mateos, **Vekayiname**, s.79-81; Ernst Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 172-173.

¹⁵ Mateos, **Vekayiname**, s. 68-69; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 176; Kırzioğlu, **Ani Şehri**, s.10.

¹⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 69; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000, s. 90.

¹⁷ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 174; Mateos, **Vekayiname**, s. 79.

¹⁸ Leo, **Ani**, Ereven: Erevenskogo Gosudarstvennago Üniversiteta, 1963, s. 158; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 36-37; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 330.

İstanbul'a imparatora göndermiştir.¹⁹ Mektup haberini alan II. Gagik, ihanetin etkisi ve Anı'ya dönme ümidinin kalmaması sebebi ile Bizans İmparatoru IX. Monamakhos ile anlaşmaya vardı. Anı'ya karşılık Golanbagatı ve Pizu'yu aldı. Kendisine ayrıca İstanbul'da bir saray tahsis edildi.²⁰

Anı halkı ve askerleri, krallarının artık Anı'ya gelemeyeceğini ve reislerinin yapmış oldukları ihaneti anlayınca, Anı'yı teslim etmeye karar verdiler. Bizans Haremağası Baragamonas'a yeminli bir mektup yazarak, onu Anı'ya davet ettiler ve şehri teslim ettiler. Bu olayla birlikte Anı'da hüküm süren Bagratlılar (Bagratuni) Devleti sona ermiş oldu (1045).²¹

1.3. Doğu Anadolu'ya İlk Türk Akınları

Anı'yı 1022'de yapılan anlaşmaya uygun olarak savaş yapmadan 1045'te alan Bizans, Ebu'l Esvar'dan daha önce Bagratlılardan aldığı yerleri geri vermesini istedi. Ebu'l Esvar, Bizans imparatoruna kendisine gönderilen fermanı ile teklif edilen antlaşmayı hatırlattı. Aldığı yerleri geri vermeyi kabul etmeyen Ebu'l Esvar üzerine, Bizans, Berli ve Anılı Ermenilerden kurulu büyük bir ordu gönderdi. Ebu'l Esvar başkenti Divin yakınlarında aldığı tedbirler sayesinde üzerine gelen Bizans Ordusu'nu ağır bir yenilgiye uğrattı ve pek çok esir ele geçirdi.²² İmparator Monamakhos, Ebu'l Esvar ile uğraşmaktan vazgeçince elli bin kişilik İber-Ermeni milis kuvvetini lağv etti. Doğuyu elde tutmaya çalışacağı yerde, buranın halkını ağır vergilerle ezdi. Bu iki gelişme, Selçukluların bölgede ilerleyişini kolaylaştıran uygun bir ortam hazırladı.²³ Türklerin ilerleyişini kolaylaştıran diğer neden ise Bizans'ın, Gregoryen mezhebindeki Ermenileri zorla Ortodoks mezhebini kabul ettirmeye çalışmasıdır. Bizans ile Ermeniler arasında yaşanan sorunun asıl temelini de bu tutum oluşturmuştur.²⁴

¹⁹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 10.

²⁰ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 174; Nikolai Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, Moskova: [y.y.], 1934, s.106.

²¹ Simbat, Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334), Hrand D. Andreasyan (çev.), [y.y.] 1946, s. 29; Mateos, **Vekayiname**, s. 80-81, 85; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 177; Anna Komnena, **Alexiad Malazgirt ve Sonrası**, (çev.), B. Umar, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996, s.333-334.

²² Mateos, **Vekayiname**, s. 82.

²³ Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 176; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 90.

²⁴ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 177; Mehmet Ersan, "Anadolu'nun Fethi ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin Kuruluş Sürecinde Ermenilerin Türklere Karşı Tutumu", **Ermeni Araştırmaları**, Ankara: ASAM, Haziran-Ağustos, 2001, s. 329.

Bu suretle 1045 Eylül ayından itibaren Ani'da başlayan Bizans thema²⁵ idaresiyle birlikte, Ortodoks Bizans'ın Gregoryen Ermeniler üzerinde baskısı da başlamıştı. Bizans Ani'daki Ermenileri Bulgaristan'a, İç Anadolu'ya ve Suriye'ye göç ettirmiştir. Bizans bu göç ettirme politikasında iki amaç gütmüştür. Bunlardan birincisi Ermeniye topraklarındaki Ermeni silahlı gücünü zayıflatmak, ikinci sebep ise Balkanlar ve Suriye sınırlarının korunmasında Ermenilerden faydalanmaktı. Ancak bu durum hem Ermeniye'ye hem de Bizans'a zarar verdi. Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos bu durumu şöyle açıklamaktadır: “*Grekler, Ermeni milletinin kumandanlarını kendi eyaletlerinden çıkarıp götürmüşler ve Ermeniye'nin krallık tahtını devirmekle askerlerin desteği olan suru kendi elleriyle yıkmışlardı. Kaçmayı kendileri için bir zafer addeden Grekler, kurdu görür görmez kaçmaya başlayan kötü çobanlara benzemektedirler.*”²⁶ Korumadan yoksun kalan Ermeniye üzerinden Selçuklular, Bizans İmparatorluğu'nun iç kesimlerine rahatlıkla ilerlemişlerdir. Bizans'ın baskı ve zulmünden bıkan Ermeniler bir süre sonra Ani ve çevresinden kendiliğinden göç etmeye başlamışlardır. Ermenilerin göç ettiği yerlerin başında; İran, Gürcistan, Polonya, Astrahan, Galiçya, Podolya ve Moldovya gelmektedir. Bizans bölgede Hıristiyan ahalinin gittikçe azalması ve Türklere açık bölge haline gelmesi üzerine daha önceki göç ettirme politikasını terk ederek, Ani ve çevresinden yapılan bu göçleri engellemek amacıyla yerli idareciler atama yoluna gitmiştir. Fakat bölge çoktan Türk hâkimiyetine girmeye başlamıştı.²⁷

Bizans Ani'yı aldıktan sonra doğu sınırının diğer bölgelerinde yaptığı gibi sıkı bir askeri idare düzenine koydu. Bizans bu yerleri Anadolu'nun ön koruma kaleleri olarak yeniden tahkim ederek savunmaya elverişli hale getirdi.²⁸ Bizans, bu davranışı ile Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya yaptıkları fetih hareketlerini durdurmayı amaçlamıştır. Bu sebeple Van, Malazgirt ve Ani kaleleri, Bizans'ın Türklere karşı oluşturduğu savunma hattının can damarını oluşturmakta idi.

Bizans kaynaklarında, Ermenilerin sürekli ihanetlerinden, iki yüzlü siyasetlerinden bahsedilmektedir. Bu sebeple Bizans İmparatorluğu doğu sınırında

²⁵ İki valili yönetim birimidir. Bizans'ta biri askeri diğeri idari olmak üzere iki vali tarafından yönetilen, sınırlarda bulunan, askeri garnizonlara sahip şehir yönetim şekli.

²⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 125.

²⁷ Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s. 24; Kırzioğlu, **Ani Şehri**, s. 40.

²⁸ Streck, “Ermeniye”, **İ.A.**, C.4, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 320; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.320.

Selçuklu Türklerine karşı verilecek mücadele de Ermenilere kesinlikle güvenmemekteydi.²⁹ Bizanslılar Anı'yı aldıktan sonra bu şehri savunmakla görevli Ermeni askerlerini tecrit ederek, Anı'dan uzaklaştırdılar. Şehri savunmak için bir kısmı ücretli askerlerden oluşan bir Bizans garnizonu şehre yerleştirilerek; Anı Theması (askeri vilayet) oluşturuldu (1045).³⁰ Merkezi Anı olan thema, tüm Arpaçay boylarını (Şirak), Alagöz (Alakyaz) Dağı çevresini, Zengisuyu yukarısındaki Beçni Kalesini (Niğ Bölgesi), Kağızman Deresi (Arşunurik) ve Sürmeli Çukuru (Coğat) bölgelerini içine almaktaydı.³¹

Bizans, Anı'nın yönetimine vali olarak Ermeni Pankras'ı ve askeri kuvvetlerin başına da Gürcü soyundan Paguryan oğlu Grigor'u getirdi. Şehirde Rum kumandan bulunmamaktaydı.³² Garnizonun başına daha sonra Rumlar getirilmeye başlandı. Bizans, itimat ettiği Gürcü ve Ermeni kumandanları da garnizonun komutanlığına zaman zaman getirmiştir. Bu durum Anı'nın Alparslan tarafından alındığı 1064 yılına kadar 20 yıla yakın bu şekilde devam etmiştir.³³ Bizans'ın Anı'nın alınışından sonra buraya Ermeni bir vali atamasının iki nedeni olabilir. Bunlardan birincisi, ilk zamanlarda Ermenilerin tepkisini çekmemek ve bu suretle onları daha kolay idare etmek olabilir. İkincisi sebep ise Anı'nın Bizans'a geçişi sırasında Ermenilerden bir kısmının Gagik'e ihanet ederek Bizans'a yardım etmesidir. İlk Ermeni vali de büyük olasılıkla Bizans taraftarıdır ve bu sebeple göreve getirilmiş olmalıdır.

XI. yüzyılın ilk çeyreğinde Tuğrul Bey öncülüğündeki Türkmenlerin Kafkaslara yönelik fetih faaliyetlerinin öncelikli hedefleri arasında Doğu Anadolu da yer alıyordu. Bu nedenle, Doğu Anadolu Bölgesi, Orta Asya'dan göç eden ve kendilerine yeni vatan arayışında olan Türkmenlerin akınlarına maruz kalmıştır. 1016-1021 tarihleri arasında Çağrı Bey komutasında üç bin kişilik bir Selçuklu keşif kolunun bölgedeki faaliyetine de tanık olmuşlardır. Çağrı Bey'in sefere çıktığı bu dönemde Anadolu'nun doğusunda Bizans'ın vassalı olan iki Ermeni prensliği bulunuyordu.³⁴ Bunlardan biri Bagratlı Hanedanının elindeki Anı diğeri ise Ardzruni

²⁹ Kürkcüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Ani", s. 85.

³⁰ Mateos, **Vekayiname**, s. 120.

³¹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 37.

³² Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s.613; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 338

³³ Mateos, **Vekayiname**, s. 120.

³⁴ Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 176.

Ailesi'nin hâkimiyetinde olan Van Gölü'nün doğusundaki Vaspuragan Prenslığı idi.³⁵ Ebu'l Farac'ın ifadesine göre Çağrı Bey'in yaptığı bu seferin en önemli sonucu, Anadolu'nun yurt tutmak için çok müsait bir ülke olduğu, orada kendilerine karşı koyacak hiçbir kuvvetin bulunmadığını fark etmiş olmalarıdır.³⁶ Her ne kadar Anadolu'ya ilk Türk akını Çağrı Bey'in akını olarak gösteriliyor ise de Türkler hilafet ordularının hizmetinde bu tarihten öncede Anadolu'da faaliyetlerde bulunmuşlardır.³⁷ Kısaca bölgeye yabancı değillerdir.

Selçuklu akınları sırasında (1016-1021) ülkesini koruyamayacağını anlayan Vaspuragan Kralı Senakerim, ülkesini Bizans İmparatoru II. Basileos'e vererek karşılığında Sivas bölgesinden yönetimi kendisine verilen toprağa göç etti. Sivas'a giderken kendi tebaasından dört yüz bin kişiyi de beraberinde götürmüştür.³⁸ II. Basileos doğuda bulunan küçük Ermeni krallıklarının Selçukluların Anadolu'ya girmesini engelleyemediğini görünce; vasal Ermeni krallarına Anadolu'nun batısından topraklar vererek onları bölgeden göç ettirmiştir. Ermeni krallarının topraklarında oluşturduğu themalarla Türk ilerleyişini durdurmaya çalışmışsa da ilerde değinilecek olan sebeplerden dolayı başarılı olamamıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun bütün çabalarına rağmen, Selçuklu Türklerinin Anadolu'ya akınları hızını kesmeden devam etmiştir. Bizans bunun üzerine bir zamanlar Seyfü'd-Devle'ye karşı uyguladığı ve defalarca başarı elde ettiği bir taktiği uygulamaya koydu. Aras boyunca yukarıya doğru veya Vaspuragan içinden batıya yönelen Türkmen akınlarına karşı hiçbir karşılık vermeden sınırı geçmelerine müsaade edildi. Türkmenler akınlarından ganimet yüklü olarak döndüklerinde, Pasinler veya eski Bagratlı bölgesinde yolları kesildi. 1048'de Anı ve İberyaya Valisi Katalon Kekaumenos, Vaspuragan'daki Bulgar Aaron'a yardıma gitmiş ve bunlar

³⁵ Her iki prenslik de daha önce Abasileosere tabi iken X. yüzyıl sonlarında bölge Bizans hâkimiyetine girmişti. Bkz. Mateos, **Vekayiname**, Hrant D. Andreasyan (çev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1987, s. 48.

³⁶ Ebu'l-C.I, **Ebu'l-Farac Tarihi**, s. 293.

³⁷ Gülay Ögün, "Türk Fethi Öncesinde Bizans'ın Doğu Anadolu Siyaseti", **Yakın Tarihimizde Kars** ve Doğu Anadolu Sempozyumu, Ankara: YÖK Matbaası, 1992, s.77; Bedirhan, Selçuklular ve Kafkasya, s. 85.

³⁸ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 167; Mateos, **Vekayiname**, s. 50; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 102.

birlikte hareket ederek Türk ordusunu Murat (Strogna) Nehrinde imha etmişlerdir. Türk ordusundan kurtulabilen kuvvetler ise dağlar üzerinden İran'a çekilmişlerdir.³⁹

³⁹ Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 177.

II. BÖLÜM

ANİ'NİN SELÇUKLU TÜRKLERİ TARAFINDAN FETHİ VE BÖLGEDEKİ SİYASİ KONUM

2.1. Bölgedeki Devletler ve Konumları

Selçuklu akınlarından(1016-1021) önce bölgede; Anı ve Kars'ta Bagratlılar, Gence ve Divin'de Şeddadiler, Tiflis'te Caferoğulları, Kür ırmağı'nın diğer yanında Gürcüler hüküm sürmekte idi. Türkmenler, özellikle Şeddadilerin yardımı ile Azerbaycan üzerinden Erzurum bölgesine kadar uzanan akınlarda bulunuyorlardı.¹

Türkmenlerin ilk Kafkasya akınları sırasında bölgenin tamamına yakını Bizans'ın kontrolündeydi. Bizans İmparatorluğu bölgedeki garnizonları aracılığıyla hâkimiyetini sürdürmekteydi. Ahlat, Gence, Divin, Hoy ve Tiflis ise Müslümanların denetimindeydi. Ermeni ve Gürcü krallarının saldırı ve baskılarına rağmen bu yerler Müslümanların elinden alınamıyordu.²

Gürcistan ve Ermeniyeye Bizans'a tabi Ermeni ve Gürcü hanedanları tarafından idare ediliyordu. Bundan dolayı bölgede tam bir siyasi birlik bulunmuyordu. Bölgenin yüksek dağlarla kaplı bir coğrafi yapıya sahip olması güçlü bir siyasi birliğin kurulmasına izin vermiyordu. Bölgede genel olarak Ortaçağ'a hâkim yönetim yapısı olan feodalite yönetimleri mevcuttu. Ermeniler ve Gürcüler hem kendi aralarında hem de Bizans ile mücadele ediyorlardı. Hatta bölgedeki güçlü aileler bile zaman zaman aralarında savaşıyordu. Bu şartlar bölgenin siyasi, sosyal, iktisadi ve ticari durumunun zarar görmesine ve bölgenin güvensiz bir yer haline dönüşmesine yol açmıştır. Selçuklu hâkimiyeti ile birlikte bölgedeki otorite boşluğu giderilmiş ve huzur ortamı sağlanmıştır.³ Bu dönemde Bulgar ve Hazar Müslümanlarının daha yakın yol olan Kafkaslar üzerinden değil de Harezmi dolaşarak hacca gitmiş olmaları, bölgedeki güvensizliğin bir göstergesidir.⁴

¹ Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 177; Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, 587-588; Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 8. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999, s.75; İlhan Erdem, "Doğu Anadolu Türk Devletleri", **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 403.

² Mükrimin Halil Yinanç, "Ermeniyeye", **İ.A.**, C.IV, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 318.

³ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 180; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 78.

⁴ İbnü'l Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, C.X, s. 455.

Türklerin Anadolu'yu vatan yapma süreci XI. yüzyılın ilk çeyreğinde 1016-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yaptığı keşif seferleri ile başlamıştır.⁵ Türkler 1022'den itibaren bu coğrafyada Ermeni, Gürcü ve Bizans ittifakı ile karşı karşıya gelmişlerdir.

Selçuklu şehzadeleri Kutalmış ve Hasan Beyler bu Türkmen gruplarına komuta etmekte idiler. Şehzade Hasan'ın 1047 yılında Zap Suyu kenarında Bizans kuvvetlerince pusuya düşürülüp şehit edilmesinden sonra Selçuklular daha büyük kuvvetlerle Anadolu'ya akın etmeye başlamıştır. Nitekim İbrahim Yinal komutasındaki Türk ordusu, 18 Eylül 1048'de bu ittifaka karşı Pasinler'de yapılan savaşta üstün gelmiştir.⁶ Türkler, bu savaştan sonra Doğu Anadolu Bölgesi'nde daha rahat hareket etmeye başlamışlardır. Sayıları ve kendilerine güveni sürekli artan Türk akınları karşısında Bizans İmparatorluğu'nun aldığı veya almaya çalıştığı bütün tedbirler sonuç vermemiştir.

2.1.1. Bizans-Ermeni Gerginliği ve Türk İlerleyişine Etkisi

Ortaçağda, Bizans İmparatorluğu, Hıristiyanlığı temsil yetkisini kendisinde görmüş, hâkimiyeti altındaki farklı kültür ve Hıristiyan anlayışına sahip gruplara baskı uygulamıştır. Monofizit inancı benimseyen Ermeniler ise Hıristiyanlığı en saf şekliyle kendilerinin temsil ettiğini savunmuşlardır. Ermeniler genel Hıristiyanlık ve Ortadoksluk içinde kaybolma endişesiyle, Bizans'ın isteklerine kabule yanaşmamışlardır. Her vesile ile karşı koymuşlardır. Bu karşı koyma Bizans'ın Gregoryen Ermenilere karşı en acımasız tedbirleri almasına neden olmuştur. Ermenilerin Hıristiyanlığı kabul etmeleri, Ermenileri İranlılardan ayırmış, ama Latinlerin ve Greklerin hâkimiyetine sokamamıştır. Çünkü Ermeni piskoposları Grek ruhban sınıfına karşı uyguladıkları kurnaz politikaları yüzünden kin duymuş ve Grek ruhban sınıfı da Ermenileri sapık olarak nitelendirmiştir. Bu karşılıklı anlaşmazlığı giderek artmış ve neticede Ermeni Katolikosu Babgen'in, 506 yılında topladığı

⁵ Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 2004, s. 32.

⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 85-87; Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, 587-590; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 177-178; Turan, **Selçuklular Tarihi**, s.75; Ali Öngül, "Saltuklular", **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 462.

piskoposlar kurulunda alınan ayrılma kararıyla, Gregoryen Ermeni Kilisesi ile Grek-Roma Kilisesi kesin olarak birbirinden ayrılmıştır.⁷

Bizans İmparatoru IX. Monamakhos, Anı valisi Katakalan Komenas'a Ermeni Katolikosluk makamını Anı'dan kaldırmak için emir vermiştir. Bunun üzerine Patrik Petros, Erzurum'a sürülmüş ve Siav Kar (Siyah Taş) denilen kaleye hapsedilmiştir. Bu suretle Anı'da bulunan Ermeni Katolikosluğu, Anı'dan kaldırılmış oldu.⁸

Ermenilerin oluşturduğu yerel krallıklar olan; Kars, Anı, Lori ve Vaspurakan bu dönemde birlikten yoksun olduklarından Bizans'a tabii olmak zorunda kalmışlardır. Hatta bu bölgelerde yaşayan önemli oranda Ermeni nüfus, İç Anadolu bölgesine naklettirilmiştir.⁹ Bu dönemde Bizans İmparatorlarından II. Basileos ve IX. Konstantinos Ermenilere karşı tarihin en büyük zulmünü yapmışlardır.¹⁰ Bizans İmparatorları İslam ülkelerine doğru genişleme siyaseti gereğince doğudaki küçük Ermeni prenslik ve krallıklarını ortadan kaldırarak, Ermeni halkını farklı bölgelere zorunlu göçe tabi tutmuşlardır.¹¹ Uyguladıkları politikalarla Ermenilerin milli kimliklerini ortadan kaldırmaya çalışmışlardır.¹² Bizanslıların Ermenilere karşı yaptıkları zulümler, Ermenilerin Türklere yakınlaşması sonucunu doğurmuştur. Selçuklu fetihleri dolayısıyla Anadolu'da Bizans hâkimiyetinin zayıflamasından istifade eden ve Bizans ile araları gergin olan Ermeniler, zaman zaman isyan ederek Bizans'ın Türklere karşısında gerilemesini hızlandırmış ve Selçukluları kendileri için kurtarıcı olarak görmüşlerdir.¹³ Fakat Ermenilerin Türklere kurtarıcı olarak görmesi, bu dönemde Türklere Bizans'a göre daha az rahatsız edici olarak görmelerindedir. Aksi takdirde her millet gibi Ermenilerde bağımsız yaşama arzusunda dırlar. Ermeniler Bizans'a karşı bağımsızlıklarını sağlayamadıklarından Bizans'a oranla daha ılımlı olan Selçuklu hakimiyetini tercih etmişlerdir. Türklere kurtarıcı olarak görmeleri bu cihettedir.

⁷ Anna Komnena, **Alexiad**, s. 333-334.

⁸ Mateos, **Vekayiname**, s. 87; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 29; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 176; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 17.

⁹ Ersan, "Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri", **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, İdris Bal-Mustafa Çufalı (der.), Ankara: Nobel Yayınları, 2003, s. 51.

¹⁰ Mateos, **Vekayiname**, s. 111-112, 125.

¹¹ Marr, **Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s. 24; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 40; Erol Kürkçüoğlu, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", **Ermeni Araştırmaları**, Ankara: ASAM, Haziran-Ağustos, 2001, s. 335.

¹² Nicholas Adontz, **Armenia in the Penod of Justinian**, Lizbon: [y.y.], 1970, s. 156.

¹³ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 320; Kürkçüoğlu, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.338.

2.2. Anı'nın Selçuklular Tarafından Fethi

Selçuklular Kafkasya bölgesindeki faaliyetleri o derece artmıştır ki artık geçici akınlar yapmaktan ziyade kalıcı olmak amacıyla şehir ve kalelerin fethini kendilerine amaç edinmişlerdir. Bu doğrultuda Anadolu'nun giriş kapısı ve bölgenin en müstahkem kalesine sahip olan Anı şehri'ni kendilerine ilk hedef seçmişlerdir. Hatta bölgede Bizans kuvvetleri, Selçuklular karşısında tutunamayacağını anlayınca dayanıklı kalelere çekilmiş ve bütün bölgeyi akıp gelen güçlü Türkmenlere terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁴

Bölgenin fethi için fırsat kollayan Selçuklu Türkmenlerine, Ermenilerin ve Bizanslıların, Müslümanlara yaptığı kötülükler, bu fırsatı verdi. Şöyleki: Ebul Fevaris (Biniciler atası) lakabıyla anılan Selçuklu İsrail (Arslan Yabgu) oğlu Kutalmış Bey komutasındaki ordu Ermeniye'ye ilerleyip Bagratunilerin (Bagratlı) idare merkezi Anı çevresine gelerek burada Merin adlı bir şehrin yakınında konaklamıştır. Bu şehrin idarecisi Selçuklu askerini aldatarak her birini bir eve konaklatmıştır. Reisin gizli tertip ve tembihi üzerine her evde Selçuklu askerine izzetle ikramla bol yemekler ve şarap verilmek suretiyle hepsi sarhoş edilmiştir. Gecenin geç vaktinde herkes uykuda iken çan seslerinin verdiği işaret üzerine ev sahipleri ayrı ayrı misafir ettikleri 60 bin askerin hepsini öldürmüştür. Canını kaçarak kurtaran Kutalmış, Horasana giderek orada üzüntüsünden ölmüştür.

Kutalmış'ın Anı yakınlarında uğradığı bu haince davranışın intikamını almak için Sultan Alparslan büyük bir ordu ile bölgeye gelmiştir.¹⁵ Alparslan bölgede yaptığı askeri faaliyetler ile Kars ve Anı'nın batısına kadar ilerlemiş bu şehirlerin dışarı ile bağlantılarını kopararak muhasaradan önce şehrin yardım alabileceği bütün yolları kontrolü altına almıştır.¹⁶ Alparslan'ın oğlu Melikşah ile Vezir Nizamü'l-Mülk idaresindeki ikinci askeri bir kol ile Alparslan'ın harekâtını Divin ve Sürmeli Çukuru bölgesinde yaptıkları faaliyetlerle desteklemiştir. Bu ordu Sürmeli/Surmari Çukuru bölgesinde Sürmeli Kalesi'ni (İğdır Karakalası) ele geçirdi.

¹⁴ Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s.175-176.

¹⁵ Kadı Burhaneddin Anevi,, **Enisü'l Kulub, Belleten**, C. VII, S. 27, Ankara: TTK Basımevi, 1943, s. 502-503; R. Grousset İle M. Altay Köymen bu Türk akınının başında İbrahim Yinal'ın olduğunu yazar Bknz. Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s.595-596; Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 248.

¹⁶ el-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.24; İbnü'l Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, C.X, s.50; M. Altay Köymen, **Alparslan ve Zamanı**, Ankara: MEB Yayınları, 1995, s.15.

Melikşah ve Nizamü'l-Mülk daha sonra Meryem-Nişin (Kars'ın Kuzeydoğusu) şehrini zorlu bir muhasaradan sonra zapt etti. Alparslan, Melikşah'a ve Nizamü'l-Mülk'e emrindeki kuvvetlerle beraber gelip kendi kuvvetleriyle birleşmesi için haber gönderdi. Sultan Alparslan'ın başında bulunduğu Selçuklu ordusu, İslam kaynaklarında Sepid Şehr (Beyaz şehir-Akşehir-Ahalkalak) olarak geçen şehri kuşattı. 1064 Temmuz/Ağustosunda çetin savaşlar neticesinde şehir alındı. Selçuklu ordusu daha sonra Kars'ın kuzey doğusunda bulunan müstahkem Lal (Allahverdi) Kalesi'ni ele geçirdi. Sultan buradan Kars- Anı bölgesine yöneldi. Çıldır Gölü'nün güneyinde, Anı yakınlarında bulunan "Seylvürde" ve "Nevre" kalelerinin halkı kendisini karşılayarak İslam Dini'ni kabul ettiklerini bildirdiler. Kilise ve manastırlarını camiye çevirdiler. Alparslan bu iki kale halkının Müslüman olmasına çok sevindi. Sultan oradan eski Bagrat Ermeni krallığının başkenti olan Anı'ya doğru hareket etti.¹⁷

Bu esnada Anı, Bizanslıların hâkimiyetinde bulunuyordu. Bizans İmparatoru şehir ve kaleyi ele geçirdiklerinde (1045) Ermeni birliklerini uzaklaştırarak, yerlerine paralı askerlerden oluşan bir garnizon yerleştirmiştir. Bu garnizonun başında Gürcü kökenli komutanlar, Simpat'ın oğlu Pakrad ve Baguryan'ın oğlu Grigor bulunuyordu. Grigor, bir asker ailesinin varisi olduğundan, daha sonra da vurgulanacağı gibi Anı'nın Selçuklular tarafından muhasarası esnasında kendisinden beklenildiği gibi şehrin savunulmasında üzerine düşeni fazlasıyla yerine getirmiştir.¹⁸

Anı üç tarafında dik ve yüksek tepelerle çevriliydi. Her tepenin üzerinde savunmaya katkıda bulunması için kurulmuş kaleler bulunuyordu. Dağların bitiminde şehrin üç tarafını Arpaçay çeviriyordu.¹⁹ Oldukça kuvvetli akan nehir, şehir için aşılması çok zor doğal bir savunma hattı oluşturuyordu. Savunma açısından zayıf olan Güneydoğu yanını güçlendirmek için 10-12 metre derinliğinde ve 500 metre uzunluğunda bir hendek kazılmıştı. Şehre saldırı olduğunda Arpaçay Nehri'nden alınan su ile doldurulan hendek, zayıf olan tarafın savunmasını güçlü bir

¹⁷ Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşı, **Camiü'd-Düvel**, Ali Öngül (yay. haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s.36; İbnü'l Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s.50-51; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 185; Kırzioğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara: TTK Yayınları, 1992, s.63-66; Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara: Nobel Yayınları, 2005, s.44-45.

¹⁸ Mateos, **Vekayiname**, s. 118; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s.185; Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s.598.

¹⁹ Ebu'l-Farac, **Ebu'l-Farac Tarihi**, C.I, s.316; El-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.27; İbnü'l-Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s.51-52.

şekilde tamamlamaktaydı. Şehir halkı Anı'ya giriş ve çıkışta hendeğin üstünde bulunan bir köprüyü kullanmakta idi.²⁰ Şehrin sahip olduğu bu özelliklere bakıldığında, kuruluşunda savunmanın ön planda tutularak yer seçiminin yapıldığı açıkça görülmektedir. Ortaçağ Ermeni müelliflerinin²¹ Anı için “zapt edilmesi imkânsız” tabirini kullanmaları bu yüzden olmalıdır. Anı bu hali ile Bizans'ın doğudaki en sağlam sınır şehri ve askeri üssü konumundadır.²²

Selçuklu muhasarası esnasında kaledekiler açısından durum oldukça zor olmuştur. Çünkü şehirde savaştı olmayan binlerce kadın ve çocuk barınmaktaydı. Sayıları o kadar fazlaydı ki Türkler, Ermeniye halkının büyük kısmının kale surlarının dâhilinde olduğunu sanmışlardır. Şehrin yalnız bir yanı, yaklaşık bir ok atımlık mesafede, ova gibi alçalıyordu.²³ Şehrin bu kısmı da dayanıklı surlarla korunmaktaydı. Ayrıca surlar yeterli görülmeyip; Arpaçay Nehri'nden özel bir yöntemle taşınan su ile doldurulmuş, 15 metre genişliğinde bir su kanalı, şehrin bu düzlük kısmının savunulmasına katkı sağlamak amacıyla yapılmış bulunuyordu.²⁴

Muhasaranın başlangıcında kapıların önünde Alparslan komutasındaki orduya karşı koymak istemişse de başarılı olamamış, kısa bir süre sonra Anı surları dâhiline çekilmiştir.²⁵

Anı'nın fethi hakkında İslam ve Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler birbirini tutmakta ve tamamlamaktadır. İslam kaynaklarında genel olarak, Anı muhasarasının sur dışındaki gelişmeler hakkında bilgiler içerirken, Ermeni kaynakları ise surların dâhilindeki durum ve kalenin savunulmasına ait bilgiler vermektedir.²⁶

Anı bu şartlar altında bulunurken, Alparslan komutasındaki ordu, 22 Temmuz 1064'te Anı Kalesi önüne gelmiştir. Selçuklu ordusu çadırlarını Anı'nın tarlalarına kurmuştur. Anı'daki halk, ilk başta sultanı ve askerlerini tacir zannetmişler ve böylesi büyük bir kervanın gelmesine sevinmişlerdir. Hatta çadırların tarlalara

²⁰ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 8.

²¹ Stepanos Daronetsi (Asoğik), Arisdakes Lasdivertsı, Samuel Anetsi, Mateos Urhayetsi (Urfalı Mateos), Mihitar Ayrivanetsi, Vardan Partsraperetsi ve Giragos Kontsagetsi.

²² Ebu'l-Farac, **Ebu'l-Farac Tarihi**, C.I, s.316; El-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.27; İbnü'l-Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s.51-52.

²³ Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s.598.

²⁴ Abu'l Farac, **Abu'l Farac Tarihi**, C.I, s.316-317.

²⁵ Leo, **Anı**, s. 341; Grosset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s. 598.

²⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.337-338.

kurulmasından dolayı, tarlaların su mecralarını korumakla yükümlü olan bir grup süvari, sultanın askerlerini tarlalardan çıkarmak için harekete bile geçmiştir. Bunun üzerine sultanın kölelerinden bir kısmı, süvarilerin üzerine yürümüştür. Hayatlarında hiç böyle düşman askeri görmeyen süvariler, köleleri görünce hayret ederek kaçmışlardır. Alparslan ordusuyla bunları takip ederek Anı önlerine gelmiş ve kaleyi muhasara etmiştir.²⁷ Muhasara esnasında alınan bütün tedbirlere rağmen, nehrin genişliği nedeniyle tamamı ile muhasarası mümkün olmadığından, sur dâhilindekilerin dışardan erzak ve mühimmat elde etmelerinin önüne geçilememiştir.²⁸

Surların sağlamlığı ve savunmada bulunanların sert mukavemet göstermeleri üzerine Türkler, yanlarında getirdikleri büyük mancınıkla surları dövmeğe başlamışlardır. Mancınıkla atılan taşlar surlarda gedik açmıştır. Buna rağmen Selçuklular şehre girememişler ve neredeyse cesaretleri kırılmıştı.²⁹

Ermeni Tarihçi Mikayel Çamiçyan göre; Alparslan'ın şehir surlarının yüksekliğini gördüğünde şaşırıldığını ve burayı birkaç gün kuşattıktan sonra savaşmadan nasıl alabileceğini düşünmeğe başlamıştır. Surların zayıf taraflarını tespit etmek için adamlar gönderen Alparslan, daha sonra büyük ve korkunç mancınık kurdurarak şehri yıkıcı bir şekilde taşla dövmeye başlamıştır. Vali Pakrat savaşçılarıyla surlara büyük zarar veren mancınığı imha etmek için Türklere karşı çıkış yapmışsa da büyük zayıat vererek geri çekilmiştir. Vali Yardımcısı Gürcü Baguran oğlu Grigor'un tasarladığı bu plan ve tedbir boşa gitmiş, ertesi gün mancınıktan atılan taşlar suru bir noktadan çöktürmüştür. Bundan dolayı dışarıdaki Müslüman askerlerin sevinçten, içerdekilerin ise korkudan kopardıkları narâ ve çığlıklar ortalığı kaplamıştır.³⁰

Yıkılan surlardan içeri giren Türk kuvvetleri ile Anı'yı savunan kuvvetler arasında geçen çetin ve kanlı muharebelerden sonra teslim olmayı ve vergi vermeyi kabul eden Anı halkı, Selçuklularla barış imzalamak zorunda kaldılar. Ancak kısa süre sonra bu barıştan vazgeçip yeniden savaşa başladılar.

²⁷ El-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.27.

²⁸ **Meşahir-i İslam**, Hamid Vehbi (çev.), İstanbul, R.1301(1885) cüz, 18, s.558-559.

²⁹ Mateos, **Vekayiname**, s. 123; Grosset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, s.598.

³⁰ Kırzioğlu, **Kars Şehri**, s. 328-329; Gürsoy Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000, s. 106.

Savaşın kritik bir vaziyete girdiği sırada sultan bir tepe şeklinde görülmesi için çuvallara saman ve toprak doldurarak birbiri üzerine yığılmasını emretti. Sultanın dediğini yaptılar. Bunların üzerine neftçiler çıkıp samanla nefti karıştırarak surlardan içeri attılar. Bu esnada Rumlarda memleketlerinin en güzel kadınlarını ve oğlanlarını seçerek sultanın karargâhının önüne dizmişlerdir. Amaçları Selçuklu askerlerini esir almakla meşgul edip, manevi açıdan zayıflatarak Selçuklu Ordusu esir almakla meşgul olurken kendileri bu fırsattan yararlanarak zayıflayan savunmalarını berkitmeye çalışmışlardır. Ancak Sultan Alparslan bu oyuna gelmemiş, bunların hepsinin yakalanarak hapsedilmesini emretmiştir. Bu suretle Anı'daki savunmacıların taktiğini boşa çıkarmıştır. Sultan ve askerleri savaşın bütün şiddetine tahammül ile yemek, içmek, uyumak gibi hiçbir şeyle iştilal etmeyerek savaşa devam etmişlerdir.³¹

Nehirlerin genişliği Anı'nın alınmasını zorlaştırmaktaydı. Bundan dolayı muhasara ile daha fazla zaman kaybetmek istemeyen Alparslan, askerinin şevkini ve cesaretini arttırarak kalenin bir an önce alınması için askerlerine şöyle bir nutuk ile hitabette bulunduğunu kaydediliyor:

“-Askerler!

-Sizin gibi yiğit bir askerinin hükümdarı bulunduğumdan dolayı öğünüyorum.

-İlkin tahta geçişimde memleketin ufuklarını saran ihtilal bulutlarını erlik kılıçlarınızın şimşegiyle dağıtarak vatani korudunuz.

- Bugünkü gün dahi Âlem-i İslamiyet karşınızdaki düşmana keskin cihat kılıcınızı göstermenizi bekliyor. O halde hem hakkıyla vatani koruma hem de Kelime-i Şehadet sancağını yükseltmek gibi iki kutlu vazife yapmış olacaksınız.

- Düşmanımız çokluk ise de ilk aslanca saldırışınıza bile dayanamayacağını bilirim. Onlar vatanlarını değil hayatlarını kurtarmaktan başka bir şey düşünmeyen korkak adalardır. Siz ise yaşamın iğreti olup, asıl şerefin din yolunda çarpışma uğrunda can vermek şerefinden ibaret olduğunu bilen aslanlarsınız...

- Şu kılıcı tutmakta olan elimde kuvvet kalmayıncaya değin uğraşacağım. Dinini, vatanını, padişahını seven arkamdan gelsin!...”³²

Bu nutukla askerinin maneviyatı artmış ve büyük bir istekle kaleyi almak için Anı üzerine saldırıya geçmişlerdir. Bununla beraber Sultan Alparslan ahşap bir burç

³¹ El-Hüseynî, *Ahbarü'd Devleti's Selçukiyye*, s.27-28.

³² Hamid Vehbi, *Meşahir-i İslam*, Cüz 18, İstanbul: 1885, s. 558-559; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 340.

yaptırarak içine mancınık ve okçular yerleştirdi. Böylece Müslümanlar surların üzerinden Rumları görebildiler. Bu suretle Müslümanlara saldıran düşman askerleri görülebilmiş ve baskı altına alınmıştır. Bundan sonra surlarda açılan gedikten içeri çok sayıda Selçuklu askeri girmeye başlamışsa da başarılı olunamayarak çok kayıp vermişlerdir.

Selçuklu ordusunun mancınıkla surlarda gedik açması Ani'yı savunanların maneviyatını sarsmış, Bizans Generalleri Pagrad ile Grigor Paguryan korkularından Nerki Berd'e sığınmak için kaçmaya veya şehri teslim etmeye karar vermek üzere düşünmeye başlamışlardır. Hatta iç kaleye çekilip kapanmışlardır. Hâlbuki bu sırada açılan gedikten içeri giren askerlerin çok kırıldığını gören ve bu küçük aralıktan büyük şehre ordu sokabilecekleri konusunda şüpheye düşen Türkler de geri çekilerek, bütün ağırlıklarıyla birlikte toplanıp gidiyorlardı. Şehri savunan iki yöneticinin de aniden iç kaleye kapanması halkın korkuya kapılmasına neden olmuştur. Türklerin toplanıp gitmesini hile zanneden ve tekrar saldırı olacağını düşünen halk şehrin dışına çıkarak kaçışmağa başlamıştır. Selçuklu ordusunun artçı birlikleri durumu görünce, şehirden kaçmakta olan bir kadının kucağındaki çocuğunu alarak Alparslan'ın huzuruna çıkmışlar ve durumu anlatarak ispat olarak da çocuğu göstermişlerdir. Bunun üzerine Alparslan orduyu geri çevirmiştir. Açılan gedikten şehre giren ordu kısa sürede Ani'yı ele geçirmiştir(1064).³³ Urfalı Mateos bu gelişme hakkında: *“Surda açılan küçük delikten içeri girmeye çalışan askerlerin muvaffak olmadıklarını ve şehrin çok müstahkem bulunduğunu görerek zaptından umudunu kesen Türkler, ağırlıklarıyla birlikte çekilip giderken, şehir halkı bunların yeniden dönüp savaşa devam edeceklerini sandılar. Her iki (Bizans)başbuğun da iç kaleye sığındıklarını görerek çok korkular. Şaşkınlıklarında elli(50)bin kadar ahali şehrin dışına çıkıp kaçmaya başladılar. Müslüman artçılardan bir bölük asker, halkın bağırıp çağırarak kaçışmakta olduğunu görünce, bunlardan birisi gelip vaziyeti öğrendi ve dönüp arkadaşlarına haber verdi. Artçılar geri dönüp açılan sur gediğinden kalaya şehre girdiler. Bir kadının kucağından çocuğunu kaparak Alparslan'a götürüp, şehrin müdafaasız kaldığını ve halkın kaçtığını söyleyip çocuğu da şehirden aldıklarını ispat ettiler³⁴. Bunun üzerine sultan “Tanrıları onları ve hücumla zapt edilemeyen şehirlerini benim elime düşürmüştür.” diyerek*

³³ Mateos, **Vekayiname**, s.123; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 341.

³⁴ Leo, Ani adlı eserinde zırhlı bir Selçuklu askerinin, Ani'dan aldığı üç yaşındaki bir çocuğu Alparslan'ın ayaklarının önüne bıraktığını yazmaktadır. (s. 110)

ordusuyla çabucak geri dönüp, hepsi birden dalkılıç şehre girdiler, uğradıklarını öldürdüler; konaklarla evlerin kapılarını kırarak içeri girip yağmaladılar. Bir Türk askeri gizli yoldan katedralin üzerine çıkarak kubbenin tepesindeki gümüş haçı güçlkle söküp yere attı, sonra da kubbenin içine girerek vaktiyle Anı kralı Cihangir Simbat'ın burayı yaptırırken Hint'ten getirtmiş olduğu büyük billur kandili baza ile yere düşürüp kırdı. Alparslan bu kandilin kırılmasına çok üzüldü. Gümüş haçı da götürüp sonradan Nahçıvan³⁵'daki camiinin eşiğine koydular. Bu sırada sağanak halinde yağın yağmurun sebep olduğu sel ölümlerin cesetlerini sürükleyip Arpaçay'ına götürdü. Artık şehri bozmadan vazgeçen Müslümanlar, ertesi gün iç kale'yi de kolayca ele geçirdiler. Çünkü şehrin düşüşünü gören koruyucular gizli yollardan savuşup kaçmışlardı. Anı tamamıyla zapt edildikten sonra Alparslan, tutsaklardan birtakımını ve bilhassa Ermeni beylerini İran'a gönderdi, kalanları şehrin imar edilip şenlendirilmesi için yerlerinde bıraktı. Başka yerlerden getirttiği adamları da buraya yerleştirdi³⁶. Alparslan fethettiği başka şehirlerde olduğu gibi Anı'ya da Müslüman muhafızlar yerleştirip, Muhammed b. Mansur ve Hadimi Şemsi vali ve kale komutanı olarak tayin etti³⁷. Şehir kısa zamanda yine ahali ile dolmuş da eski nüfusunu bulamadı³⁸. kaydını düşerek Anı kalesi ve şehrinin düşüşü hakkında daha ayrıntılı bilgiler verilmektedir. Anı gibi müstahkem bir kalenin fethinin zorluğunu Kesrevi ise: "O zamanlar 100 bin nüfuslu olan ve kuvvetli surlarından başka yüksek ve sağlam kiliseleri bile müstahkem yer işlevini gören Anı şehrini, Alparslan'dan önce hiç kimse kılıçla fethedememişti. Onun bu fethi tarihin büyük fetihlerinden biri idi."³⁹ demek suretiyle fethin önemini çok açık şekilde kaydetmektedir.

Alparslan fetihden sonra Anı'ya ayrı bir önem vermiş ve bu önem sonucunda Anı Büyük Selçukluların önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir.⁴⁰

Anı şehri ve kalesi fethedildiği esnada sadece şehir merkezinden olanların dışında Şöregel(Arpaçay) kasaba ve köylerinden kaçıp gelen kadın ve çocuk gibi

³⁵ Günümüzde Azerbaycan'a bağlı özerk bir cumhuriyettir. 1747'den 1828'e kadar Türkmenlerin hâkimiyette olduğu bir hanlığında merkezidir. 1828 Türkmençay Antlaşması ile İran hakimiyetinden Rus hakimiyetine geçmiştir.

³⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 123-124.

³⁷ Ali Sevim-Yaşar Yücel, **İlk Beylikler Dönemi**, C.XXIV, S.12, Ankara: TTK Basımevi, 1989, s.51

³⁸ Mateos, **Vekayiname**, s. 123-124.

³⁹ Ahmet Kesrevi Tebrizi, **Şehriyaran-ı Gümnam**, Tahran: [y.y.], 1935, s. 46.

⁴⁰ Leo, **Ani**, s. 110.

binlerce ahali ile şehrin nüfusu 200 bini çok aşıyordu. Bu sırada şehirde 500 kilise ve 100 bin de evin bulunduğu ileri sürülüyor.⁴¹

Bizans İmparatorluğunun doğudaki bu en müstahkem şehri ve kalesi olan Ani o zaman kadar zapt edilmez olarak görülüyordu. Buranın Türkler tarafından fethedilmesi Hıristiyanlar ve özellikle Bizans için ağır bir kayıp olmuştur. İslam dünyası için ise büyük bir kazanç ve sevinç kaynağı olmuştur.⁴² Ani şehrinin Selçuklular tarafından fethi, Bizans İmparatorluğu'nun doğudaki savunmasının çökmesine neden olmuştur. Bizans'ın iç çekişmeleri de buna eklenince, fetihten sonra Anadolu'ya yapılan Türk akımları ciddi bir Bizans direnişiyle karşılaşmadan İmparatorluğun hayati önem taşıyan vilayetlerine kadar ulaşmıştır.⁴³

Sultan Ani'nin fethini 25 günde⁴⁴ tamamladıktan sonra Ani'yi Şeddadilerden Ebul Esvar'ın oğlu Menuçehr'e verdi.⁴⁵ Ermeni tarihçiler Ani'nin fethedildikten sonra Ebu'l Esvar'a satıldığını kaydetmişlerdir. Ancak Selçuklu devlet geleneğinde alınan şehrin veya kalenin satıldığına dair bir uygulama mevcut değildir. İktâ sistemini bilmeyen Ermeni tarihçiler Ani'nin Ebul Esvar'a ikta olarak verilmesini satış olarak göstermektedirler. Avrupalı tarihçilerin pek çoğu da Ermeni tarihçilerin eserlerinden alıntı yapmak suretiyle bu bilgiyi kaydetmişlerdir. Ermeni tarihçisi Vardan, *"Fadlun, Alparslan'a altınla müzeyyen çiçekli resimli vererek, Ani'yi ondan aldı ve bu harap şehre, daha çok ufak yaşta bulunan torunu Menuçehri gönderdi."*⁴⁶ demektedir. Çamiçyan ise *"Bugünlerde Fadlun adlı emir, Ani şehrini büyük bir meblağ karşılığında Alparslan'dan satın aldı ve henüz bir çocuk olan Manuçehr ismindeki torununu oraya vali tayin etti."* ifadesini kullanmaktadır.⁴⁷ Görüldüğü gibi iki ünlü tarihçi de Alparslan'ı kılıç ile aldığı bir yeri para ile satmak gibi davranışta

⁴¹ İbnü'l Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, C.X, s. 15; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.337-338.

⁴² El-Hüseynî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s. 36; Mateos, **Vekayiname**, s. 121; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 177-178; Honigman, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, s. 186.

⁴³ George Ostrogorsky **History of the Byzantine State**, Peter Charanis (foreword), New Jersey: Rutgers University Press, 1957, s. 303.

⁴⁴ Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s. 615; Enver Konukçu, "Ani Artık Ören Yeri", **Ermeni Araştırmaları**, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, Ankara : ASAM, 2002, C.I, s. 496.

⁴⁵ Kesrevî, **Şehriyaran-ı Günnam**, s. 302; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 179; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul: İ.Ü. Edeb. Fak. Yayınları, 1953, s.11; Marie Felicite Brosset, **Gürcistan Tarihi**, Hrand D. Andreasyan (çev.), Ankara: TTK Basımevi, 2003, s. 288; Grousset, **Başlangıcından 1071'e**, s. 634.

⁴⁶ Vardan "Türk Fütühatı Tarihi", s.179.

⁴⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.358.

bulunmakla itham etmektedir. Buna mukabil Tebrizli Kesrevi bunun böyle olmadığını şu ifadelerle belirtiyor:

“Alparslan yer yer yıkılan surların onarımıyla ve şehirde bir de mescit yaptırttı. Şehirdeki Hıristiyan din adamlarına dokunmayarak cizye karşılığında onlara aman verdi(Ağustos 1064). Daha sonra başta Abbasi halifesi Kaim Bi Emrillah olmak üzere bütün Müslüman ülkelerin hükümdarlarına kazandığı zafer ve şehirleri bildiren bir fetihname gönderdi. Bundan dolayı İslam başkentlerinde kutlama törenleri ve şenlikler düzenlendi. Abbasi Halifesi bu zaferden dolayı sultana bir kutlama mektubu göndererek kendisine Ebul Feth (Fetihlerin Babası) unvanını vermiştir.”⁴⁸

Ardından şehrin en büyük mabedi olan ve Bagratlı kralları tarafından yaptırılan katedrali geçici minber ve mihrapla donatarak camiye çevirtmiş ve ilk Cuma namazını da oğlu Melikşah, diğer devlet erkânı ve gazileriyle birlikte 20 Ağustos 1064 (H. 5 Ramazan 456) burada kılmıştır.⁴⁹

Anı’da camiye dönüştürülen bu katedralin mimarı ünlü Tridat’tır. Tridat döneminin en ünlü ve aranan mimarı olup hatta bir depremde kubbesi çatlayan İstanbul’daki Ayasofya Kilisesi’nin tamiri için görevlendirilmiş ve Tridat başkanlığında kubbe eskisinden daha sağlam şekilde onarılmıştır.⁵⁰

Bu katedralin yapımına II. Simbat zamanında başlanmış ve kral I. Gagik’in eşi Kraliçe Godarine (Kadronike) zamanında tamamlanmıştır. Anı’nın Ayasofya’sı diyebileceğimiz, doğulu ve batılı gezginlerin eşsiz bir sanat eseri olarak hayranlıkla belirttiği katedral günümüze değin doğu Hıristiyanlık mimarisinin tipik ve en gelişmiş örneklerinden biri olarak çok az tahribatla varlığını günümüze kadar sürdürmüştür. Katedral 1124’teki Gürcü-Kıpçak istilasına kadar altmış yıl cami olarak kullanılmıştır. Anı’nın Alparslan tarafından fethinden sonra katedralin tepesine İslam’ın sembolü bir hilal konmuştur ki bu hilalde 1124 yılında meydana gelen istiladan nasibini alarak indirilmiş ve yerine tekrar haç konulmuştur.⁵¹

⁴⁸ Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gümnam*, s. 301.

⁴⁹ Marr, *Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça*, s. 114; Bedirhan, *Selçuklular ve Kafkasya*, s. 169; Kırzioğlu, *Anı Şehri*, s.46; Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s. 15.

⁵⁰ Marr, *Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça*, s.119.

⁵¹ Mateos, *Vekayiname*, s. 319; Marr, *Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça*, s.119; Vardan; “Türk Fütühatı Tarihi”, s. 196.

Anı'nın fethi sırasında Şahansah Abbas'ın oğlu Gagik Kars'ta yerel bir hükümdar olarak hüküm sürüyordu. 1064 sonbaharında Sultan ona bir elçilik heyeti göndererek kendisine itaat etmesi için yanına çağırıldı. Zeki ve tedbirli biri olan Gagik, sultanın elinden salimen kurtulmak için bir çare düşünerek, güya matem içindeymiş gibi siyah elbise giydi ve siyah bir mindere oturdu. Onun bu vaziyetini gören sultanın elçisi, ona bir kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sordu. Alparslan'ın amcası Tuğrul Bey'i, Alparslan'ın kardeşi olarak gösteren Vardan'ın ifadesine göre Gagik: “*Alparslan'ın kardeşi benimde dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu esvapları giymiştim*” demiştir. Bu sözlerden etkilenen elçi, durumu sultana aktarmıştır. Sultan, bunun üzerine bütün ordusuyla beraber Kars'a, Gagik'in yanına gelmiştir. Sultan, onu görmekle sevinç duymuş ve onunla dostluk kurmuş ve ona krallık elbisesini giydirmiştir. Gagik sultana bir ziyafet vermiştir. Ermeni tarihçilerin eserlerine göre bu ziyafette kebab edilen bir kuzu için bin dahekan sarf edilmiş ve sultanla askerlerine kurulmuş sofranın masrafı yüz bin dahekan tutmuştur. Gagik bu suretle kurtulmuştur.⁵² Ancak kısa süre sonra Gagik, Kars'ı Bizans İmparatoruna bırakarak karşılığında Dugidz'i (büyük ihtimalle Kayseri ve çevresi) imparator ona vermiştir. Gagik bütün zadedgân ve kendisine bağlı ahali ile kendisine verilen Roma memleketine gitmiştir.⁵³

Anı'nın fethi, Türklerin öncülüğünü yaptığı İslam dünyası ve Bizans'ın liderlik ettiği Hıristiyan dünyası için bir dönüm noktası olmuştur. Müslümanlar yükselirken aynı coğrafyada daha önceden bulunan Hıristiyanlar gerilemeye başlamışlardır.

⁵² Mateos, **Vekayiname**, s. 121-122; Grousset, **Başlangıçtan 1071'e**, s. 600; Honigman, **Bizans İmparatorluğunun Doğu Sınırı**, s.64.

⁵³ Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi”, s. 178; Leo, **Ani**, s. 341; Honigman, **Bizans İmparatorluğunun Doğu Sınırı**, s.186-187; Turan, **Selçuklular Tarihi**, 103-105; Köymen, **Selçuklu Devri**, s. 255-259.

III. BÖLÜM

ANI'DA ŞEDDADİ HÂKİMİYETİ

3.1. Şeddadiler

Arran ve Doğu Ermeniye'de küçük bir hanedan olan Şeddadiler veya Ben-i Şeddad, IV. yüzyıldan XII. yüzyıla kadar varlıklarını sürdüren siyasi bir hanedandır. Önceleri sınırları Gence, Divin mıntikasını kapsamaktayken 16 Ağustos 1064'te Ani Şehrinin Selçuklu Türkleri tarafından fethedilmesi ve sonrasında yönetimini Şeddadilere verilmesi ile sınırları genişlemiştir. Şeddadiler üzerine büyük bir eser yazan Tebrizli Türk müellif, Ahmet Kesrevi Ani Şeddadlıları için, içinde güzel benzetmeler bulunan şu ifadeleri kullanıyor: *“Anı Şeddadileri hükümetini Pehleviler ağacının gövdesinden çıkıp filizlenen bir dala benzetebiliriz. Kısa bir süre sonra Pehlevilerin ortadan kalkmasıyla bu fidan gelişerek onun yerini aldı. Çünkü bu Ani kolunun hâkimiyeti öyle bir çağda başladı ki, Sultan Alparslan Ani'yi Rumlardan alıp yönetimini Ebu'l Esvar'a vermiş bulunuyordu. O da buranın hâkimiyetini küçük oğlu Menuçehr'e bıraktı. (1064)”*¹

Şeddadiler, Selçukluların yüksek hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir. Daha sonra Şeddadilerde kendi aralarında Gence, Divin ve Ani Şeddadileri olmak üzere üçe ayrılmıştır. Ani Şeddadileri, Selçuklu Hâkimiyetinin zayıflaması ile İldenizlilerin hâkimiyeti altına girmiştir.² Bu Şeddadilerden en güçlüsü Ebu-l Esvar Şâvur yönetiminde olan ve 1022'den 1049'a kadar Divin'i ve Gence'yi yöneten koldur.³

Şeddadiler ticaret ve evlilik yoluyla Daylamite isimlerinden Lashkari ve Marzuban ile Aşot gibi tipik Ermeni isimlerini kullandıkları da görülür. Fakat buna rağmen Şeddadilerin Kürt oldukları pek çok kaynakta geçmektedir. Osmanlı tarihçisi Müneccimbaşı da Şeddadilerin Kürt olduğunu belirtmiştir. Daylamite ve Ermeni isimlerini almaları gibi sıra dışı bir durum ise Kuzeybatı İran ile Kafkasya'nın etnik çeşitliliğinden ve kültürel etkileşimden kaynaklanmaktadır.⁴

X.yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da hüküm sürmüş olan Müsafiriler hükümdarı Sallar Merzuban Muhammed'in Büveyhoğulları ile yaptığı mücadeleyi

¹ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 302.

² C.E. Bosworth, “Shaddadıs”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX, Leiden: Pocket Press, 1995, s.169-170.

³ Joseph R. Strayer, “Shaddadıs”, **Dictionary of the Middle Ages**, Vol. XI, New York: Penguin Books, 1989, s.217-218.

⁴ Strayer, “Shaddadıs”, s.217; C.E. Bosworth, “Shaddadıs”, s.169.

kaybederek esir olması üzerine bölgede siyasi karışıklıklar baş göstermiştir. Bu siyasi karışıklık sonucunda İran'ın kuzeybatısında birçok bağımsız vali ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri de Sallar Merzuban Muhammed'in maiyetinde devlet hizmetinde bulunan Şeddadiler Devleti'nin kurucusu Muhammed Şeddad ibn Kartu'ydu (951). Muhammed, daha sonra tarih sahnesine çıkacak olan Eyyubi Sülalesi gibi Revadi Aşireti'nden gelmekteydi. Şeddadilerin belli başlı toprakları Divin ve Gence idi. Bizanslılar ve Selçuklular, Şeddadilerin müttefikiydi. Ebu'l Esvar, 1064'te kendisine ikta olarak verilen Anı'yı küçük oğlu Menuçehr'e vermiştir. Bu tarihten itibaren sülale Gence ve Divin kollarına ayrılmıştır. 1124'te Anı Gürcüler tarafından zapt edildiye de 1125-1161, 1164/1174 ve 1175/1200 yılları arasında yeniden Şeddadilerin hâkimiyetine girmiştir.⁵

3.2. Şeddadi-Selçuklu Münasebetleri

Şeddadilerle, Selçukluların ilk teması Selçuklu kuvvetlerinin bölgeye akınları sırasında olmuştur. Ebu-l Esvar Şâvur, Selçuklu güçlerine akınlarında öncülük ediyor, Anı'yı üs olarak kullanan ve kendilerine sürekli saldıran Bizans kuvvetlerine karşı Selçuklularla birlikte mücadele veriyordu.⁶ Böylece hem Bizans tehdidine karşı kendilerine destek bulmuşlar hem de bölgede yükselen yeni güç Selçukluların koruması altına girerek kendilerini emniyete almış oluyorlardı.

Selçuklu hanedanından Kutalmış 1053'te Divin şehrine gelerek, Ebu-l Esvar Şâvur'un kılavuzluğunda Arpaçay'ın batısına geçmiştir. Vanand bölgesine girerek buranın merkezi olan Kars'ı kuşattı. Vanand Bagrathlı kralı Gagik Abbas, Kars'ın iç kalesine çekilerek ailesini ve hazinesini kurtardıysa da Kutalmış'ın Kars'ı yağmalamasını engelleyememiştir.⁷ Tuğrul Bey, Kutalmış'ın Kafkaslarda hâkimiyet sağlamaya çalışmasından rahatsız olunca Azerbaycan üzerine yürümüştür. Tuğrul Bey'in gelmesi üzerine Kutalmış geri çekilirken Ebu-l Esvar, Tuğrul Bey'e vergi vermeyi kabul ederek tabii olmuştur.⁸

Alparslan, Anı'yı fethettikten sonra çevresiyle birlikte Ebu-l Esvar'a verdi. Ebu-l Esvar'da yaşlandığından büyük oğlu II. Fadlun'a (1067-1088) Gence, ortanca oğlu Ebu Nasr'a (1067-1105) Divin ve Anı Bagrathlılarından Kaç Aşot'un kızı Kata

⁵ T.H. Bois-V. Minorsky-D.N.Kenzie, **Kürtler ve Kürdistan**, İstanbul: Doz Yayınları, 1996, s.72; Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.288.

⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 315-320; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.157.

⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.327; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.142.

⁸ E. Denison Ross, "Şeddad", **İ.A.**, C.11, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s.382; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.142-145.

Hanım'dan doğan küçük oğlu Ebu Şuca Menuçehr'e (1064-1110) Anı Emirliğini verdi. Böylece 951'de Gence'de kurulan Revadlı Kürtlerinden Şeddadoğullarının Müslüman emirliği hükümeti en azından 1020 yıllarından I. Şâvur ile Divin'de ikinci bir kola ayrılmış, böylece Bagratlılardan Kata Hanım'dan doğan en küçük oğlu Menuçehr ile 1064'te Şeddadlıların Anı kolu kurulmuş oldu. Bu üç kardeş Şeddadoğullarından; Gence kolu 1088 baharında Melikşah'ın emriyle Emir Bozan tarafından II. Fadlun'un tutsak edilmesiyle son buldu. İkincisi olan Divin kolu, Aphazlar ve Gürcistan Kralı III. George (1154-1184) döneminde Gürcü-Kıpçak ordularının 1162'de Divin şehrini bir daha şenlenmeyecek şekilde yakıp yıkmasıyla şehir halkının bir kısmını öldürüp ve geri kalanların şehirden sürülmesiyle, 142 (1020-1162) yıl hâkimiyet sürdükten sonra sona ermiştir. Şeddadilerin sonuncu kolu olan Anı Şeddadileri ise 1200 yılında Anı'nın Gürcülerin işgaline kadar 136 yıl yaşayabilmiştir.⁹

3.3. Anı'nın Şeddadilere Verilmesi

Ebu'l Esvar Şâvur en az 47 yıl (1020-1067) emirlik yapmış, bu süre içinde batıya akınlarda bulunan Selçuklu kuvvetlerine yardımcı olmuştur. Selçuklu Sultanı Alparslan, Anı şehrini ve kalesini fetihten kısa süre (1064'te) sonra Şeddadilerin Divin kolunu kuran, Şeddadlı Ebu'l Esvar Şâvur'a (1020-1067) vermiştir. Ebu'l Esvar Şâvur'da Anı Şehri'nin idaresini küçük oğlu Menuçehr'e vermiştir.¹⁰ Bunun akabinde şehirde Şeddadlı idaresi kurulmuştur. Münecimbaşı ise, Anı'nın Şeddadlılara verilmesinin nedenini Tarih-i Bab ve-l Ebvab ve Şirvan ve Arran" adlı eserinde şu şekilde açıklamıştır: "*Divin emiri Şeddadlı Ebu'l Esvar güzel hareket edip, bir müddetten beri memlekete dari olan haleli islah ve biladı temim ve askeri tanzim kıldı. 1064'te Selçuklulardan Sultan Alparslan, Ermen ve Rum vilayetine gaza edip, eyadı-i kefereden istihlas ettiği memalikin Ebu'l Esvar vilayetine kurb-ü ittisali olmakla, ona inayet ve ihsan eyledi.*" Bu sırada emir Şâvur pek yaşlandığından onun oğlu Menuçehr,¹¹ Anı'ya hâkim olarak burada ayrı bir Şeddadlı Hükümeti kurdu.¹² Kaydını düşmektedir. Bazı kaynaklarda ise Şehrin belirli bir ücret karşılığında

⁹ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.303.

¹⁰ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 360; Bedirhan; **Selçuklular ve Kafkasya**, s. 168-169; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.306; Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.5-6; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.5.

¹¹ Ebu Şuca unvanını taşıyan Menuçehr'in soyu Anılı Samuel'in Kronolojisine göre: Ebu Şuca Menuçehr, atası Ebu'l Esvar Şâvur atası Fadlun atası Muhammed atası Şeddat atası Kartuk'dur. Bkz. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 360-361

¹² Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.358.

Şeddadlılara verildiği kaydı vardır.¹³ Ermeni tarihçisi Vardan'da, Anı'nın yüklü miktarda altın karşılığında Şeddadlılar tarafından satın alındığını kaydetmektedir.¹⁴ Ermeni tarihçilerin bu yanlış kaydını onlardan alıntı yapan, fakat bilgilerin doğruluğunu araştırmayan kaynaklarda sürdürmüşlerdir. Ermenilerin ikta sistemini bilmediklerinden, alınan ücreti satın alma şeklinde algılamışlardır. Melikşah'ın 1086 yılındaki Kafkasya Seferi sırasında bölgedeki diğer emirler gibi Anı Emiri Menuçehr'de sultana itaatini bildirerek yıllık vergi karşılığında yerinde bırakıldığı da hatırlanırsa Ermenilerin bilgilerinin yanlışlığı daha iyi anlaşılır.¹⁵

Alparslan, yeni bir Hıristiyan saldırısı ihtimaline karşıda Menuçehr'in yanına Selçuklu askeri de vermiş ve buradan ayrılmıştır. Bu suretle Anadolu'da Selçuklulara bağlı ilk müstakil beylik Anı Şeddadlıları olmuştur. Şeddadlıların Selçuklu akınları esnasında kılavuzluk ve öncülük yaparak göstermiş oldukları yararlılık ve kahramanlıkları bir bakıma ödüllendirilmiştir.¹⁶

Bu suretle Şeddadiler, Gence, Divin ve Anı olmak üzere üç şube halinde bölgede etkinlik göstermeye başlamışlardır.

3.3.1. Menuçehr'in Hıristiyanlara Karşı Tutumu

Şeddadilerin önemli Müslüman nüfusa sahip olan şehirleri; Gence ve Divin'de uyguladıkları yönetim şekli nüfusunun çoğunluğunu Hıristiyanların oluşturduğu Anı şehrindeki yönetimden oldukça farklıydı. Ortaçağ'da yaşanan Hıristiyan-Müslüman çekişmesine rağmen, Anı'nın Şeddadi yönetimi altında kaldığı dönem Anı şehrinin önemli ekonomik ve kültürel gelişme kaydettiği bir zaman dilimini teşkil eder.¹⁷ Şeddadilerin, hâkimiyetleri altında yaşayan hem etnik hem de dini yönden farklılık gösteren ahali üzerindeki adil yönetimleri takdire değerdir.¹⁸

Menuçehr, Anı yönetimini devraldıktan sonra çeşitli yerlere dağılmış olan aristokrat Ermenileri getirtmiş, onlarla birlikte çalışmaya başlamıştır. Bu medeni ruh içinde bu prensin sayesinde Ermeniler kendilerini daha rahat hissetmişlerdir. Menuçehr'in Ermenilere karşı tutumu, Rumlardan daha hoşgörülü olmuş ve şehrin servetini benimseyerek artırmıştır. Yine Emir Menuçehr'in muvafakatiyle 1082'de birçok Hıristiyan ileri geleni Anı'da toplanmış, Gence Katalikosu Stepanos'un takdis

¹³ Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.17.

¹⁴ Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi", s. 83.

¹⁵ Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde**, s.116; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, 193.

¹⁶ Mateos, **Vekayiname**, s. 126.

¹⁷ Strayer, "Shaddadids" s.217-218.

¹⁸ Bosworth, "Shaddadids", s.169.

etmesiyle Ter Basel(1082-1113) Anı'da patrik olmuş, buradaki Hıristiyanları dağılıp yok olmaktan ve dini yapılarını yıkılmaktan kurtarmıştır. Böylece Bizans'ın Ermeni kimliğini yok etmek için kaldırmış oldukları Gregoryen Patriklik makamı yeniden kurulmuş oldu. Patrik ve kardeşi Grigor'un katkılarıyla Anı merkezli bölgede toplumlar ve dinler arasında barış ve huzur korunmuştur.¹⁹

Şeddadilerin bu suretle Hıristiyan tebaa'larına karşı da iyi muamele etmeleri ve Bagratlılar ile sıhriyet(akrabalık)²⁰ tesis etmiş olmaları, Hıristiyan halk tarafından kendilerine yerli ve meşru bir hanedan nazarı ile bakılmasına neden olmuştur.²¹

3.3.2. Menuçehr'in Anı'daki İmar Faaliyetleri

Anı Bagratlıları'nın varisi sayılan Ebu-Şuca Menuçehr, uzun saltanatı sırasında Anı'yı yeniden imar edip şenlendirmiş, eskisi gibi işlek bir ticaret merkezi haline getirmiştir. Nüfus açısından kalabalıklaşan Anı, Bagratlılar zamanında ki görkemli seviyesine yeniden kavuşmuştur. Bu durumu Ermeni tarihçisi Vardan şöyle ifade etmektedir:

*"Menuçehr büyüdükten sonra, Anı'nın kalelerini çoğalttı ve dışarıda kalmış olan bütün Ermeni beylerini şehre götürdü. Apirat'ın torunu ve Vasak'ın oğlu Grigor'u büyük merasimle istikbal etti ve şehre aldı. Grigor büyük bir orduya ve malikti ve maiyetinde birçok asilzadeler vardı. Menuçehr'in izni ve bütün Ermenilerin rızasıyla Der-Barsel'in kardeşi Halbat'ta Patrik takdis olundu. Anı şehri imar edildi ve şehrin evvelki halinden hiçbir farkı kalmadı."*²²

X.ve XII. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'nun en gözde yerleşim birimi olan Anı şehrinin önemini koruması ve hatta bir cazibe merkezi haline gelmesi için Şeddadoğlu Menuçehr örnek bir yönetim modeli sergilemiştir. Menuçehr bunu yaparken hem İpek Yolu üzerindeki önemli bir yeri olan şehri canlı tutmuş, hem de adil bir idarecilik yaparak kendi ismini yaşatmıştır. Elbette pek çok hükümdarda olduğu gibi İslam devleti yöneticilerinde de kuru bir isim yapma anlayışı olmamıştır. Menuçehr de yaptığı sosyo-kültürel çalışmalarla kendi ismini yaşatmayı değil, İslam dininin özünde varolan fakir-fukarayı kollama, huzuru sağlama ve "sosyal devlet" olma anlayışıyla görevini en iyi şekilde yerine getirmeye çalışmıştır.

¹⁹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 57.

²⁰ Menuçehr'in annesi bir Ermeni asilzadesi olan Koç Aşot'un kızı ve Anı Kralı Gagik'in kız kardeşi Kada Hanım idi. Bkz. Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 302.

²¹ Barthold, "Anı", **İA.**, C.1, s. 435.

²² Vardan, "Türk Futuhâtı Tarihi", s. 179; Ross, "Şeddad", **İA.**, C.11, s.382; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.77; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.362; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.76.

Halkına layık oldukları hizmeti vermek ve onları rahat ettirmek isteyen Menuçehr ilk iş olarak; Selçuklu hücumları sırasında yıkıldığı anlaşılan “Ortakapı Burcu”²³ yada “Aslanlı Kapı” diye anılan surları onartmıştır.²⁴ (Bkz. resim 1) Şehrin doğu ve batısı dere; güneyi keskin Arpaçay yatağı ile çevrildiğinden doğal bir sığınma imkanı (melce-i bahş) sağlamaktadır. Şehrin bu özelliğinden dolayı en zayıf noktası olan kuzey kısmına Bagrat Kralı II. Simbat burçlar yaptırmıştır. Surlar 2500 metre uzunluğunda ve 8-10 metre yüksekliğindedir. Şehrin etrafındaki bol su kaynaklarından yararlanma yoluna gidilmiş ve dış taraftan 500 metre uzunlukta bir hendek oluşturularak içi su ile doldurulmuştu. Suyun fazlası su değirmenlerinin çalıştırılması ve sebze bahçelerinin sulanmasında kullanılmıştır.²⁵

Aslanlı Kapı burcu dışardan bakıldığı zaman asla görülemeyecek şekilde, kuzeyindeki hendek önünde, yanları kuleli bir karakol kalesi ile kapatılmıştır. Bu sebeptendir ki Anı (Ocaklı) köylüleri, eskiden dışarıdan hiç görülmeyip, gizli kaldığı için bu kapıya “Oğrun/Uğrun Kapı (Gizli Kapı) da derler.²⁶ Ayrıca köylülerin “Ejderha Burcu” diye andığı kapının doğusundaki iki ejderhanın kuşak gibi birbirini sardığı ve başları arasında bir boğa başı kabartması bulunan 28. burç ile yanlarındaki duvarları yaptırdı. Menuçehr bu onarım işinde o kadar başarılı olmuştur ki, ilk yapıldığı Bagratlı II. Simbat zamanından daha güzel ve gösterişli hale gelmiştir.²⁷ Menuçehr ayrıca kuzeyde gerekli gördüğü yerlere yeni burçlar da ekletmiştir.²⁸ Çoğu yuvarlak olan bu kulelerin bir bölümü içten iki-üç katlıdır. Bunların içinde muhafız kitaları yer almaktadır.²⁹ Anı Emiri Şeddadlı Menuçehr’den geriye kalan iki yazıttan biri işte bu “Orta Kapı” surlarındaki kitabedir. Kitabede Menuçehr’in unvanları ve babasının adı geçmektedir.³⁰ 6-7 metre yükseklikte üzerine kabartma süslü kufi yazıyla dört satırın yazılı olduğu 72 x 116 cm ebadındaki sert siyah bitevi tuf taşındaki tarihsiz kitabenin üzerinde şu bilgiler mevcuttur:

1. *Bismillahirrahmanirrahim*
2. *Emere bi'bina'u haze'l-burc El-Emir El-Ecell*

²³ Alparslan’ın Anı’nın fethi sırasında kullandığı büyük mancınıktan atılan koca taşların yıktığı surların olduğu kapıdır.

²⁴ Marr, **Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.142; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 369; Solmaz, **Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri**, s. 110.

²⁵ Vardan, “Türk Fütuhât Tarihi”, s. 164.

²⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 361-362; Solmaz, **Ortaçağ’da Erzurum-Kars Kaleleri**, s. 110.

²⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 361-362.

²⁸ İlhan Akçay, “Anı’da Türk Eserleri”, **Kars Armağanı**, Ordu Sayısından Ayrı Basım, S. 22, Kars: 1964, s. 156.

²⁹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 41.

³⁰ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.5.

3. *El-Mansur Şüca'üd-Devlet Ebu*

4. *Şuca Menuçehr bin Şâvur*

Emir Menuçehr'in yaptırdığı bu kitabe Anadolu'da Selçuklular çağının ilk kitabesi olma özelliğine sahiptir.³¹ Kitabe en geç 1066'da konulmuş olmalıdır. Çünkü 1064 kışına girilirken, Kars bölgesini işgal eden Bizans kuvvetleri ve onların "Doğu Kumandanlığı"na karşı, Ani'nin fethi sırasında yıkılan sur ve burçların çok çabuk onarılması gerekmektedir.³² Bundan dolayı da hem onarımı hem de kitabesi 1064-1066 tarihleri arasında yapılmış olmalıdır.

Menuçehr adına yazdırılmış olan kitabenin yakınında, Anadolu'daki kabartmaların en eskilerinden biri olan "Yelesiz Aslan" kabartması vardır. Aslan kabartması büyük ihtimalle İran'a hâkim olan Türkmenlerin İran kültüründen etkilenmesinin bir sonucu olmalıdır. Doğudan batıya yürümekte olan aslanın bulunduğu çerçevenin ebatları 159 x 226 cm'dir.³³ Üstten ortada bulunan küçük ve vaktiyle büyük bir çini topun gömüldüğü çerçeve ise 60 x 100 cm ebadındadır.³⁴ Aslan figürünün Doğu'dan Batı'ya doğru yürür şekilde resmedilmiş olması manidardır. Bu aslan Türklerin Kavimler Göçü ile beraber batıya doğru yurt tutmak için izledikleri yolculuğunun da bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Menuçehr'in ilk iş olarak surları onartması zamanın en önemli değerlerinden biri olan "güvenliğe" öncelik verdiğini göstermektedir. Bir devletin millete karşı en önemli görevi olan güvenlik adına böylesi bir uygulama halkın yönetime olan inancını artırmış olmalıdır. Diğer taraftan Menuçehr'in yaptırdığı Ejderha Burçları hem şehrin savunulmasında hem de estetik güzellik açısından isabetli başka bir çalışmadır. Nitekim Menuçehr Ejderha Burçları'nı yaptırırken, dostlarına güven, düşmanlarına korku vermeyi amaçlamış olmalıdır.

Anı surları, boyutlarına rağmen, ağır baskı izlenimi yaratmamış, buldukları yerle mükemmel bir şekilde uyum sağlayarak, şehrin mimarisi ile bütünleşmiştir.³⁵ Bu İslam güzelliğini yok etmek isteyen Ermeniler, Türklerin çeşitli devirlerde yaptığı onarım ve yenilemeleri belirten kitabelerin hepsini sistemli bir şekilde kazımışlardır.

³¹ Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.308; s.89; Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s.109; Kırzioğlu, *Anı Şehri*, s.54; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s.263-264; Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Ani" s. 87.

³² Kırzioğlu, *Anı Şehri*, s.55.

³³ Solmaz, *Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri*, s. 110.

³⁴ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 362.

³⁵ Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s. 41.

Ermenilerin bu kazıma işini değişik yerlerde de görmek mümkündür. Bazı kitabelerin sadece çerçeveleri kalmıştır.³⁶

Orta Asya'daki pek çok ırmak isminin Anadolu'ya nakledilmesi Türk Milleti'nin suya verdiği önemi göstermektedir. Bu noktada, günümüz belediyelerinin teknolojik imkânlarla rağmen yetersiz kaldığı su meselesinde Menuçehr'in yaptığı uygulama dikkate şayandır. Halkın ihtiyacının ne olduğunu bilmenin verdiği sorumluluk duygusuyla Menuçehr, Anı halkı için Alacadağ'dan 9 cm çapındaki künk borularla su getirtmiştir. Bu suyun temiz olarak halka ulaşması içinde su yolları yaptırmıştır.³⁷ Alacadağ'dan gelen bu su Orta Kapı'nın dış bölümü ile iç bölümü arasındaki girişte İç kapının batı yanındaki büyük havuza dökülmekteydi. Yerden 8-9 metre yüksekte bulunan tek parça taş üzerine yapılmış bu yelesiz aslan kabartmasının ağzından havuza süzülen su harikulade bir görüntü oluşturmaktaydı.³⁸

Menuçehr'in yaptırdığı ve kendi adıyla anılan bir cami vardır. Şehrin Türk-İslam hâkimiyetine girmesinin sembolü olduğu için ve Anadolu'da Türk hâkimiyetinde yapılan ilk cami olması bakımından ayrıca önemli olduğundan, cami hakkında ilerleyen kısımda ayrıntılı bilgi verilecektir.

3.4. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadelesinde Anı Şeddadileri

Melikşah'ın 1092'de ölümünden sonra Selçuklu Sultanı olan oğlu Berkyaruk ile diğer oğlu Muhammed Tapar arasında taht kavgası başlamıştır. Muhammed Tapar, Berkyaruk karşısında Hoy şehri önünde aldığı son yenilgiden sonra (1103) Azerbaycan'a kaçmıştı. Bundan sonra Doğu Anadolu'daki emirliklerden, Erzurum Saltuklularını, Ahlât Hükümdarı Sökmen'i ve Anı Emiri Menuçehr'i hizmetine alarak tekrar savaş hazırlığı yaptıktan sonra Tebriz üzerine yürüdü. Sultan Berkyaruk çok kan aktığını, memleketin harap, emirlerin ve askerlerin yorgun olduğunu, hazinenin boşaldığını, diğer isyanlarla devletin baş edemediğini, vergilerin tahsil edilemez bir hale geldiğini ve nihayet İslam düşmanlarına fırsat verildiğini beyan ederek, gönderdiği bir elçiyle kardeşini barışa ikna etti. Böylece Azerbaycan'da Sefid-Rud hudud olmak üzere, Kafkasya'dan Suriye'ye kadar bütün vilayetler Muhammed Tapar'a verildi. Tapar'a bırakılan yerler olan Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Musul eyaletlerinde hutbenin Muhammed Tapar adına okunması kabul

³⁶ Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s. 156-157.

³⁷ Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s. 156.

³⁸ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s. 34.

edilmiş sadece Bağdat'ta Berkyaruk'un adına hutbe okunması şartıyla, Berkyaruk, Tapar'ın hâkimiyetini tanıdı. (1104)³⁹

Berkyaruk'un ölümünden sonra (1104) yerine geçen oğlu II. Melikşah ise amcası Muhammed Tapar'a ancak bir yıl dayanabilmiştir. 1105 yılında Muhammed Tapar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun tahtının tek sahibi olmuştur. İki kardeş arasındaki ve daha sonra amca-yeğen arasındaki mücadelede Anı Emiri Menuçehr, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun batı bölgesi yöneticilerinin yaptığı gibi Muhammed Tapar tarafını tutmuştur(1103). Menuçehr ölümüne kadar (1110) Selçuklu Sultanına bağlı kalmak suretiyle emirliğini sürdürmüştür. Menuçehr'in kardeşler arasındaki taht mücadelesinde, belki de coğrafi şartlar gereği Muhammed Tapar'ın tarafını tutmuş olması Anı'da Şeddadi Hanedanı'nın lehinde olmuştur. Fakat bu Selçuklu taht mücadelesine taraf olan Anı Şeddadileri için ekonomik ve huzur açısından bir hayli de yıpratıcı olmuştur. Çünkü mücadele esnasında güvenlik olmadığı için ticaret, yağma ve tahribattan dolayı da tarımsal alanlar büyük zarara uğramışlardır.

1105 yılında Muhammed Tapar, Büyük Selçuklu tahtına tek başına oturduğunda, Bitlis, Siirt-Erzen emiri Dilmaçlı Kızıl Arslan adında bir Türkmen beyi, Tapar'a isyan etti. İdaresindeki kalabalık kuvvetlerle Taşır Bagratlıları ülkesi Gugark⁴⁰ eyaletine girdi. Eyaletin merkezi Lori şehrini ve Borçalı Çayı boyundaki kutsal sayılan Sanahin ile Halbat manastırlarını işgal edip yağmaladı. Sonra Divin'e gelerek, Anı Emiri Menuçehr'in buradaki kardeşi Ebu-Nasr'ı baskınla öldürerek, şehri yağmaladı. Bunun üzerine Muhammed Tapar'dan (1105-1118) yardımcı asker alan Menuçehr, hemen Divin'e hareket etti. Kızıl Arslan'ın kuvvetlerini bozguna uğrattı ve Kızıl Arslan'ı yakalayarak; kardeşi Ebu-Nasr'ın kabri yanında idam ettirdi. Divin'i kurtardıktan sonra idareyi kardeşinin oğluna vererek Anı'ya döndü.⁴¹

3.5. Melikşah'ın Kafkasya Seferi ve Menuçehr'in Tutumu (1086)

Sultan Melikşah 1086 yılı başlarında Kafkasya bölgesinde meydana gelen askeri gelişmeler üzerine Kafkasya üzerine yürüdü. Bölge tamamıyla Selçuklu

³⁹ Turan, **Selçuklular Zamanında**, s.231; Köymen, **Selçuklu Devri**, s.89; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 2000, s.237; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.211.

⁴⁰ Ermenistan'ın kuzeyinde, Türkiye sınırına yakın bulunduğu bölgeye adını vermiş bir şehirdir. Bkz. Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.63

⁴¹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.63.

Hâkimiyetine alındı.⁴² Sefer sırasında bölgedeki diğer emirler gibi Anı Emiri Menuçehr'de sultana itaatini bildirerek yıllık vergi karşılığında yerinde bırakıldı.⁴³ Selçuklu Beyi Emir Bozan bu sefer sırasında Gence'deki Şeddadi hâkimiyetine son vermiştir.⁴⁴ Menuçehr kardeşi Gence Emiri olan kardeşi Fadlun'un akıbetini bir konuşmasında hâkimiyetinin sona ermesini alınyazısı olarak değerlendirmektedir. Gence Emiri Fadlun, Selçuklulara itaat etmesine ve boyun eğmesine rağmen hâkimiyetine son verilmiş, kendisi de Sultan Melikşah tarafından Gence'den Astarabad'a gönderilmiştir.⁴⁵ Böylece Şeddadilerin Gence kolu sona ermiştir.

1086 yılındaki Selçuklu harekâtı sonucunda meydana gelen direnişten dolayı bölge tahribata uğramış ve bölge halkı ağır vergiler ödemekle cezalandırılmıştır. Bu sebeple Anı Ermeni Başpiskoposu Barseğ (Basel), bazı prens ve din adamlarından oluşan bir heyetle, vergileri azaltmak ve sayıları dörde kadar çıkan Ermeni Patrikliğinin durumunu arz etmek üzere İsfahan'a Sultan Melikşah'ın huzuruna gitti. Sultan huzuruna gelen bu heyeti çok iyi karşılamış ve Ermeni Patrikliğinin tek makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergi dışı tutulmasını içeren bir fermanı Barseğ'e vermiştir. Ayrıca mezhep meselelerini halletmesi için Kilikya ve Urfa'ya gitmesine de izin verdi. Melikşah, içlerinde Selçuklu askeri ve mülki erkânında yer aldığı bir askeri birliğin korunması altında Ermeni heyetini memleketlerine uğurladı. Azerbaycan Genel Valisi Kutbeddin İsmail'e ferman hükümlerinin aynen yerine getirilmesi içinde talimat gönderdi(1090). Sultan bundan sonraki zamanda da Anı ile yakından ilgilenmiştir. Melikşah'ın bu hoşgörülü davranışı hâkimiyeti altındaki Hıristiyanların sultana karşı sevgisini arttırdığı gibi onların devlete bağlılıklarını da kuvvetlendirmiştir.⁴⁶ Anılı Samuel, Melikşah'ın Ermenileri dua ve takdislerini isteyecek kadar çok sevdiğini belirtmektedir. Mateos ise Melikşah zamanında Ermeniyе'nin barış ve asayişe kavuştuğunu yazmaktadır.⁴⁷ Bir patriğin kilisenin huzura kavuşması için Müslüman bir hükümdardan yardım istemesi ve hükümdarında istenenden fazlasını vermesi dikkat çekicidir.

⁴² Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.304.

⁴³ Kafesoğlu, **Sultan Melikşah Devrinde**, s.116; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, 193.

⁴⁴ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.302; Erdoğan Merçil, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 2000, s.56

⁴⁵ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 304-305.

⁴⁶ Sevim- Yücel, **İlk Beylikler Dönemi**, s.86. Mateos, **Vekayiname**, s.176; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.6-7; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.195.

⁴⁷ Mateos, **Vekayiname**, s.146, 171, 178; Ersan, "Anadolu'nun Fethi", **Ermeni Araştırmaları**, C.1, s. 329;

Ancak Sultan Melikşah'ın 1092'de vefatından sonra hanedan mensupları arasında huzursuzluk çıktı. Asayiş ve idarede kopmalar meydana geldi. Bazı Türkmen unsurları kalabalık şekilde İran'ın her köşesinde yerleşmişlerdi. Onlardan bazıları Ermeniyeye'ye saldırmış, Menuçehr ise ister istemez bunlara kılıçla karşılık vermişti. İlgazi Artuk komutasındaki Türkmenlerden oluşan 7000 kişilik asker 1094 (h.486) yılında Anı yakınlarına saldırılarda bulundu. Bu saldırılara karşı Ermenilerin ileri gelenlerinden Vasak'ın oğlu Grigor ile Menuçehr'in ordusu, İlgazi ordusuna karşı müdafaa da bulunarak savaşa tutuşmuş ve İlgazi'nin cesaretiyle tanınan kardeşi Grigor tarafından öldürülmüştür. İlgazi yenilgiye uğraması üzerine Ermeniyeden ayrıldı. Bu olaydan birkaç yıl sonra Türkmenlerden bir bölük yeniden Ararat (Ağrı)Dağı civarına yağma ve talan da bulundu. Menuçehr bu sırada Ararat'ın yönetiminden sorumlu olmamasına rağmen Grigor'un kumandasında Ermenilerden oluşturulan ordusunu Türkmenleri oradan uzaklaştırmakla görevlendirildi. Fakat Menuçehr'in de katıldığı bu sefer esnasında Kağızman yakınlarında Türkmenlerle yapılan savaşta, Menuçehr'in bulunduğu yere saldıran Türkmenleri bertaraf ederken Grigor öldürülmüştür. Grigor'un öldürüldüğünü duyan Menuçehr çok üzüldü. Bu üzüntünün sebebi, Grigor'un kendisinin has adamlarından birisi olması ve kendisini korumaya çalışırken öldürülmesi olabileceği gibi Menuçehr'in annesinin Ermeni olması ve büyük ihtimalle soy yönünden annesinin akrabası olması da neden olmuş olabilir. Grigor gibi çok sevilen cesur bir ileri gelenin öldürülmesi Ermenilerin matem tutmasına ve üzüntüye sebep olmuştur.⁴⁸

3.6. Menuçehr'in Ölümünden Sonra Anı Şeddadîleri

Menuçehr'in ölüm zamanı tam olarak bilinmese de, Ermeni tarihçisi Alişan, onun ölümünü 1115 (h.503-504) olduğunu kaydetmektedir.⁴⁹ Anılı Samuel'in kronolojisine göre ise Menuçehr, 1110'da ölmüştür. O'nun kırk altı yıl sürmüş olan emirlik devresi, Selçuklu sultanlarından Alparslan'ın hükümdarlık yıllarının bir kısmı ile Melikşah'ın saltanat süresinin tamamı(1072-1092) ve Mehmet Tapar'ın hükümdarlığının ilk beş yılına rastlamaktadır. Menuçehr bu süre içinde Selçuklu İmparatorluğu'na tam anlamıyla bağlı bir emir olarak hüküm sürmüştür. O'nun zamanında basılmış olan paralarda Melikşah'ın adının anılmış olması bu bağlılığın

⁴⁸ Vardan, "Türk Fütuhât Tarihi", s. 186; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.304-305.

⁴⁹ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.306-307

belirgin bir kanıttır.⁵⁰ 1064 yılında 15-16 yaşlarında Anı'da emarete geçen Ebu Şuca Menuçehr'in yönetiminde kaldığı uzun yıllar boyunca Anı Şehrine karşı yapılan saldırıların hiçbiri başarılı olmamıştır. Anılılar onun döneminde genel olarak emniyet, huzur ve refah içinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.⁵¹

Menuçehr'in ölümünden sonra yerine oğlu Ebu-l Esvar olarak bilinen II. Şâvur geçti.⁵² II. Şâvur tahta hiçbir iç kargaşalık olmadan çıkmıştır. İslam'a sadakatının bir işareti olmak üzere II. Ebu-l Esvar Şavur, Alparslan'ın Anı'yı fethetmesinin ardından Fethiye Katedrali'nin tepesindeki haçın yerine koydurduğu hilalin yerine Halep'ten çok daha büyük ve kıymetli bir hilali getirterek katedralin tepesine koydurtmuştur. Bu durum Müslümanları sevindirirken şehirdeki Hıristiyanlarda öfke ve üzüntü yaratmıştır.⁵³

II. Şâvur döneminde Anı Şeddadilerinin huzurlu ve müreffeh yaşantısı 1124 yılına kadar sürmüştür. Bu huzur ve müreffeh dönemi 1124'te Gürcü-Kıpçak saldırısı ile sona ermiştir.

3.6.1. Gürcülerin Anı Şehrini İstilas (1124)

Fethiye Cami'nin tepesindeki hilalin daha büyük bir hilalle değiştirilmesi, Vardan Partsrapetsi ve Nikolai Marr'ın belirttiğine göre Menuçehr'in oğlu Ebu-l Esvar, Gürcü saldırıları karşısında Anı'yı koruyamayacağını düşünerek, Anı'yı Erzurum Saltuklu hükümdarına altmış bin dinar karşılığında satmaya karar vermesi Hıristiyanların öfkesine sebep olmuştur.⁵⁴ Bu duruma tahammül etmek istemeyen Ermeni ileri gelenlerinden bir heyet, 20 Ağustos 1124 tarihinde Bojana kaynakları⁵⁵ mevkiinde bulunan Gürcü Kralı David'in yanına giderek Anı'yı kendisine teslim edeceklerini söyleyerek, Anı'yı almasını istediler. Gürcü Kralı David bu dönemde güçlü bir durumda bulunuyordu. Hatta Arran hükümdarı bulunan Melikşah'ın oğlu Tuğrul'u yenilgiye uğratmış ve Tiflis'i ele geçirerek beş yüz Müslüman askeri astırmıştı.⁵⁶

⁵⁰ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.6.

⁵¹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.63-64.

⁵² Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.307.

⁵³ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.195; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, 306-307;

Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.119.

⁵⁴ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 195-196; Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.119.

⁵⁵ Arpaçay Nehri'nin çıkış yeri.

⁵⁶ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.195-196; Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.119.

Bu davet üzerine David her tarafa gönderdiği adamlarla askerlerinin hemen toplanarak yanına gelmesini istedi ve kısa sürede ordusunun mevcudu altmış bin süvariye ulaştı. Derhal yola çıkan David üçüncü gün Anı şehrine vardı. Anı Şehri'ni, bağlı kale ve köylerini hiçbir dirençle karşılaşmadan ele geçirdi. Ebu-l Esvar'ın kendisi de dâhil olmak üzere sekiz oğlu, hanımları ve uşaklarıyla birlikte esir edilerek Abhazya'ya gönderilmiştir. Ebu-l Esvar ile oğulları gönderildikleri Abhazya'dan ölene kadar bir daha Anı'ya geri dönememişlerdir.⁵⁷

Hıristiyanlar Anı'nın dindaşları olan Gürcülerin eline geçmesinden çok büyük sevinç duydular. David, Türk fethi öncesinde Katedral olarak kullanılan Fethiye Cami'ni yeniden kiliseye dönüştürdü ve katedralin tepesine tekrar haç koydurdu. 1124'te (h.518) meydana gelen bu olay ile katedralin üzerinde bulunan hilal altmış yıl aradan sonra indirilmiş oldu. David, Anı'nın idaresini kendi komutanlarından Abulet (Apulet) ve oğlunun yönetimine bıraktı. Ordularını birkaç gün dinlendirdikten sonra Şirvan'a gidip Şamahı şehrini, Bigrit Kalesi'ni ve bütün Şirvan'ı alarak orada güçlü garnizonlar kurduktan sonra ülkesine geri döndü.⁵⁸

Katedralin üzerine konulan haç Müslümanlar tarafından daha sonra oradan indirilmiştir. Anı'daki Hıristiyanlar bu haçı alarak saklamışlardır. Bu haç Nikolai MARR'ın 1911 yılındaki kazıları sırasında bulunmuştur.⁵⁹

3.6.2. Anı'nın Geri Alınması ve II. Fadlun Dönemi Anı Şeddadileri

Anı'nın Gürcü-Kıpçak istilası sırasında II. Ebu'l Esvar Şavur'un oğullarından biri olan ve Horasan da bulunan II. Fadlun, babasının ve kardeşlerinin esir alındığını ve Anı'nın elden çıktığını duyunca öfke ve intikam duygusuna kapıldı.⁶⁰ Bu nedenle II. Fadlun, Azerbaycan ve Arran hâkiminin yardımı ile büyük bir ordu edinerek Ermeniy'e istila etmeyi tasarladı. II. Fadlun topladığı ordu ile 1125'te Anı önlerine geldi. Şehrin kendisine verilmesini Apulet'ten ve şehrin ileri gelenlerinden istedi. Gürcü Kralı David'in aynı yıl ölmesi, II. Fadlun'un şehri ısrarla istemesinde etkili

⁵⁷ Brosset, **Gürcistan Tarihi**, 368-370; Kırzioğlu, **Yukarı Kür**, s.120; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.95-196; Mateos, **Vekayiname**, s.279; Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 8. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004, s.192; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.70; Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.110; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.227-228.

⁵⁸ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.195-196; Mateos, **Vekayiname**, s.280.

⁵⁹ Marr, **Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.119.

⁶⁰ Anı Şedadlı Emiri II. Ebu'l Esvar 1123'te Şirvan'a gelen Sultan Mahmud'un emrine, büyük oğlu Fadlun'un başkomutanlığında bütün Anı'dan bir ordu göndermişti. Fadlun kendi ordusu ile Sultanla birlikte İsfahan'a oradan da Büyük Sultan Sancar'ın emrine girmek üzere Horasan'a gitmişti.

olmuştur.⁶¹ Şehri elinde tutan Apulet ve oğlu İvane, Ermenilerle beraber büyük bir gayret göstererek şehri savundu. Bu savunmayı kaydeden Zenira adlı kadının yazdığına göre bütün oruçlu insanlar hendeğin üstünde bulunarak cesaretle mücadele etmiştir. Muhasara uzun sürünce şehirde sıkıntılar ortaya çıkmıştır. İnsanlar ister istemez kaçmaya ve dağılmaya başlamışlardır.

Samuel'in yazdığına göre ki kendisi Anı halkındandı ve muhasara sırasında Anı'da bulunuyordu. Muhasaranın uzun sürmesi sonucunda şehirde yiyecek sıkıntısı başlamış ve Gürcülerin yardıma gelmeyişinden dolayı şehir halkı umutsuzluğa kapılıp şehirden kaçmaya başlamışlardı. Bu sırada Gürcistan da David'in oğlu Dimitri kral bulunuyordu. Anı halkı, şehri bir yıla yakın muhasaraya karşı koyduysa da, müdafaa güçleri kırıldığından şehrin kapılarını açıp şehri II. Fadlun'a teslim etmekten başka çare bulamadılar. Fakat şehri teslim etmeden önce II. Fadlun'la bir antlaşmaya vardılar. Bu antlaşmaya göre Fadlun, Hıristiyanlara ve şehre zarar vermeyecek, Gürcüler tarafından camiden kiliseye çevrilen katedralin kilise olarak kalması şartıyla antlaşmaya vardılar. Antlaşmadan sonra II. Fadlun şehre girerek, hükümranlığını ilan etti.⁶²

II. Fadlun, Anı Şehri ve hudutları dâhilindeki yerlerde çok iyi bir yönetim sergiledi. Halkı barış içinde yaşattı. Ancak Anılı Samuel'in yazdığına göre, daha önce Müslümanların, Hıristiyanlar üzerine koymuş oldukları fazla vergi yükü II. Fadlun'un döneminde devam etti ve bu durum halk arasında hoşnutsuzluğa ve şikâyetlere neden oldu.⁶³

Bu dönemde Selçuklu hanedanının içindeki kargaşadan yararlanan II. Fadlun, Irak Selçuklu Sultanı Muhammed'in oğulları Mahmud ve Tuğrul'un birbirleriyle savaşmasını fırsat bilerek Gence ve Divin'i tekrar Şeddadi hâkimiyetine aldı. Anı'da olduğu gibi Gence ve Divin'de de adil ve hoşgörülü bir idare tesis etti.⁶⁴

Fakat II. Fadlun'un hâkimiyetinin altıncı yılında Türk emirlerinden olan Bitlis emiri Kurti Bey, Divin üzerine yürüyerek burayı ele geçirdi. Fadlun hâkimiyetinde

⁶¹ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.197

⁶² Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.308; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.384; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.72; Kırzioğlu, **Yukarı Kür**, s.122; Vardan ise Apulet'in Hıristiyanları ve özellikle de oğlunu kurtarmak ve şehri savaş sonunda harap olmaktan korumak için teslim ettiğini yazar. Bkz. Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 197.

⁶³ Anılı Samuel'den naklen, Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.308.

⁶⁴ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s. 197. Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 309.

olan yerlerden Kurti Beyi uzaklaştırmak için gayret göstererek çetin bir savaş verdi. Fakat yapılan savaşta aldığı yaralardan dolayı birkaç gün sonra öldü(1131).⁶⁵

II. Fadlun'un ölümünden sonra küçük kardeşi, Ebu'l Şavar'ın oğlu Hoşçehr geçti.⁶⁶ Hoşçehr kısa bir süre hükümdarlıkta kaldı. Büyük kardeşi Mahmud, Hoşçehr'in yerine Anı emirliğine geçti. Hatta bu taht değişikliğinin II. Fadlun'un öldüğü yılda gerçekleştiği sanılmaktadır. Mahmud'a büyük kardeş ünvanı verildi. Bu ünvanın verilmesi II. Fadlun'un Anı emirliğinde bulunduğu zamanda verilmiştir. Mahmud, II. Fadlun'un hükümdarlığı zamanında Anı'dan uzaklaşmıştı. Gürcistan'a gitmiş ise de kısa bir süre sonra, babasının ölümünü takiben Anı'ya geldi. Hoşçehr'den büyük olması sebebiyle Mahmud Anı üzerine yürüyerek Hoşçehr istemese de hükümdarlığı ele geçirdi. Mahmud'un Anı'ya gelişi ile ilgili bilgi olmasa da Mahmud'un idareyi ele aldığı zamanda Anı'nın zor durumda olduğunu kaynaklar kaydetmektedir.⁶⁷ Ancak neden zor durumda olduğu bilinmemektedir. Vardan, II. Fadlun'un bir kardeşinin büyük annesinin (Kada Hatun) Hristiyan olduğunu öğrenmesi üzerine Hristiyanlığı kabul ederek kendini kiliseye adadığını, daha sonra Kilikya'ya giderek rahip olduğunu ve on beş yıl sonra da Kilikya'da öldüğünü kaydetmektedir.⁶⁸

Mahmud'dan sonra yerine oğlu Fahreddin Şeddad geçmiştir. Fakat Fahreddin Şeddad'ın emirliğe geçişi ile ilgili bilgiye kaynaklarda rastlanmamaktadır.

3.6.3. Fahreddin Şeddad-İzzeddin Saltuk Gerginliği

Ziyaeddin Gaziden sonra Saltuklu Beyliği'nin başına kardeşi Ali'nin oğlu İzzeddin Saltuk geçmiştir. İzzeddin Saltuk devrinde Ahlatşahlar ve Erzen beyleri ile akrabalık tesisi ile ittifak kurulmuş ve Gürcülere karşı birlikte cihat yapılmıştır. Zira İzzeddin Saltuk kızlarından Şahbanu'yu Ahlât Şahı II. Sökmen ile evlendirirken, diğer kızını da Erzen Beyi Togan Arslan'ın oğlu Kurtı veya Yakup Arslan ile evlendirmiştir. Anı Emiri Fahreddin Şeddad'da İzzeddin Saltuk'a elçi göndererek bu kızını daha önceden kendisine istemişse de, Saltuk kızını Erzen beyinin oğluna

⁶⁵ Vardan, "Türk Fütühat Tarihi", s.198, 199. Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.309.

⁶⁶ Alişan'ın yazma olduğu sanılan eserine göre emirin adı Khoş-Şir (güzel aslan) iken, Vardan'ın belirttiğine göre Hozşir'dir. İran ve Müslüman kaynaklarında bu isme rastlanmamaktadır. Hoşçehr ile ilgili bilgiler ermeni müelliflerden edinilmektedir. Bkz., "Türk Fütühatı Tarihi", s. 199; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.310.

⁶⁷ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.199; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.310.

⁶⁸ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.200; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.310.

vermeyi tercih etmiştir. Sonuçta elçi uzun bir süre beklemesine rağmen kızı alamadan Anı'ya dönmüştür.⁶⁹

Fahreddin Şeddad, bu durumu şahsına yapılmış bir hakaret olarak görmüş ve gururunun incitildiği fikrine kapılarak intikam almayı planlamıştır. 1154 (549) yılında İzzeddin Saltuk'a elçi göndererek “ *Ben zayıfladım; Gürcülere karşı Anı'yı müdaafaya takatim yoktur. Bu şehri sana vereyim ve burada senin hizmetinde (tabiiyetinde) kalayım*” teklifinde bulundu. Fakat asıl amacı kızını kendisine vermeyen İzzeddin Saltuk'u tuzağa düşürerek intikam almaktı. Zira Anı'ya bir günlük mesafede yer alan Bazuy Dağı'ndaki⁷⁰ Abhaz-Gürcü Kralı Dimitri'ye gizlice haber göndererek; İzzeddin Saltuk'un Anı'ya doğru geldiğini bildirmiş ve Dimitri'yi de Anı'ya davet etmiştir. Bunun üzerine Gürcü ordusu hızlı bir ilerleyişle Anı'ya ulaşarak şehrin dışında pusu kurarak ve İzzeddin Saltuk ile kuvvetlerinin gelmesini beklemiştir. Durumdan habersiz olan İzzeddin Saltuk, Anı'ya vardığında da Gürcü kuvvetleri aniden saldırmıştır. Baskına uğrayan Saltuklu(Türk) ordusu büyük kayıplar ve çok sayıda esir vermiştir. Esirler arasında İzzeddin Saltuk'ta bulunmaktaydı. Dönemin Müslüman kaynakları, Fahreddin Şeddad'ın hilesi sonucu meydana gelen bu savaşı bir felaket olarak kaydetmektedirler. İzzeddin Saltuk'un esareti üzerine damadı Ahlat şahı Sökmen ve Artuklu hükümdarı, Abhaz-Gürcü kralı Dimitri'ye elçi göndererek İzzeddin Saltuk'un yüz bin altın dinar karşılığında serbest bırakılması konusunda anlaştilar. İzzeddin Saltuk Erzurum'a döndükten sonra, kendisi ile birlikte esir düşenler için de kurtuluş akçası ödediğinden Saltuklu Beyliği maddi açıdan oldukça zor duruma düşmüştür.⁷¹

3.6.4. Ermeni Papazların Anı'daki İsyanı (1155)

Anı Emiri Fahreddin Şeddad, İzzeddin Saltuk'tan öç alma uğruna onun ordusunun yenilip pek çok kayıp ve esir vermesinin cezasını kısa süre sonra başına gelen bir felaketle ödedi. 1155 yılında Anı Şehrindeki Ermeni papazları ayaklanarak şehrin idaresini Emir Fahreddin Şeddad'tan alarak, kardeşi III. Fadlun'a verdiler. Fahreddin Şeddad ise Anı'dan ayrılarak Şam'a Eseseddin Şirkuh'un yanına giderek

⁶⁹ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 309; Öngül, “Saltuklular”, **Türkler**, s.463.

⁷⁰ Gümrü'nün doğusunda Penbek suyu başlarında Buzağı Abdal'da yer alır.

⁷¹ İbnü'l Ezrak, Ahmed b. Yusuf b. Ali, **Meyyafarkın ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Ahmet Savran (çev.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Yayını, 1992, s.114-115; Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s.310; Ahmed b. Lütfullah Münecimbaşı, **Camiü'd-Düvel**, Ali Öngül (yay. haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s. 208-209; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.74; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001, s.10-11; Ali Öngül, “Saltuklular”, **Türkler**, s.463-464; Sevim-Yücel, **İlk Beylikler Dönemi**, s.207.

ona sığındı. Çünkü Şirküh'un babası Şadi "İbnu'l Esavir b. Menuçehr Ailesi" diye bilinen yöredeki eski bir ailenin üyesiydi. Bu aile Şeddadilerin de üyesi olduğu Revadiler Hanedanı'nın bir kolu idi. Bu bakımdan Şeddadilerle akrabalık bağları bulunmaktaydı. Emir Şeddad buradan ayrılarak Atabey Nureddin Mahmud'un yanına gelmiştir. Bir süre Atabey Nureddin Mahmud'un yanında kaldıktan sonra Mardin'e Atabey Necmeddin Alp'in yanına gitmiştir. Burada çok iyi karşılanarak ikramlarla ağırlandı. Kendisine Meyyafarkin bölgesinde, Sasun sınırındaki el-Hısnu'l-Cedid'in (Yeni Kala) tamamı ikta olarak verildi. Fahreddin Şeddad burada bir süre kaldıktan sonra Sürmari şehrinde bulunan Sürmari Emiri İbrahim olarak bilinen dayısının yanına giderek orada kaldı(559/1164).⁷² Bu tarihten sonra kaynaklarda Fahreddin Şeddad ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu durum Fahreddin Şeddad'ın Sürmari'ye geldiği sene ölmüş olma ihtimalini güçlendirmektedir.

3.6.5. Ermeni Papazların İkinci Ayaklanması ve Anı'nın Gürcülerin Eline Geçmesi (1161)

Ermeni papazların isyanı neticesinde Anı Şehri ve çevresinin yönetimine getirilen III. Fadlun(1155-1161), tahtta uzun süre kalamadı. Gürcü Kralı III. George, Azerbaycan ve Arran hâkimi Atabey İldeniz ile Rey hâkimi İnanç Beksungur'un mücadele etmesini fırsat bilerek, Kıpçakların da içinde bulunduğu kalabalık bir ordu ile Anı üzerine yürüdü. Anı'daki Ermeni ileri gelenleri ile papazlar bu defa da III. Fadlun'a karşı ayaklanarak onu zor durumda bıraktılar. Bu isyan üzerine III. Fadlun Anı'yı terk ederek Sürmari yakınlarındaki Bekran Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldı. III. Fadlun'un Anı'yı terk etmesi üzerine Ermeni Papazlar, Gürcü Kralı George Anı'yı teslim ettiler. Böylece Anı bir günlük muhasaranın ardından Gürcülerin eline geçmiş oldu (1161).

George, şehrin bir günlük muhasarası esnasında kendisine karşı koyanları Tiflis'e sürgün ederek, Şeddadilerin servetlerini yağma etti. Hıristiyan ve Müslüman ahaliden bin kadar insanı da öldürttü. Şehrin valiliğini Hacip Sadun'a verip, muhafız olarak iki bin kadar seçme askeri şehirde bırakarak Tiflis'e döndü.⁷³ Minorsky, III.

⁷² İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.116; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.74; Turan, **Doğu Anadolu**, s.11.

⁷³ Ebu'l Farac, **Ebu'l Farac Tarihi**, C.I, s.316; Mateos, **Vekayiname**, s.331; s.398-399; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.76; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.336-337; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.11.

George'nin Anı'nın alınmasına karar vermesinde Başkomutanı olan İvan Orbeli'nin isteğinin etkili olduğunu kaydetmektedir.⁷⁴

Anı Şehrinin Gürcülerin eline geçmesinden dolayı çok müteessir olan komşu Türk hükümdarları, Ahlât Şahı II. Sökmen, Erzurum Emiri İzzeddin Saltuk, Erzen ve Bitlis Beyi Togan Arslan'ın oğlu Fahreddin Devlet-şah, Kars ve Sürmari beyleri ile onlara katılmak üzere harekete geçen Artuklu Hükümdarı Necmeddin Alp (Temmuz 1161), ordularıyla harekete geçtiler. Ancak bu Türk emirler seferlerinin sonucunu etkileyecek büyük bir hata yaptılar. 1161 Ağustos ayında, birleşen Müslüman Türk emirleri ordularının gücünü, muhasara için yeterli görerek, Necmeddin Alp'in gelmesini beklemeden Anı üzerine yürüyerek şehri muhasara ettiler. Kendilerine fazla güvenip tedbirsiz davranınca, Aphaz-Gürcü Kralı III. George bu birleşik Türk ordusunu Anı önlerinde yenilgiye uğrattı. Bu yenilgide, Gürcü Kralı Dimitri'ye daha önce esir düşerek (1154) bir daha ona ve çocuklarına karşı savaşmayacağına dair yemin eden İzzeddin Saltuk'un beklenmeyen bir anda geri çekilişinin etkisi çok büyüktür.⁷⁵ İzzeddin Saltuk'un bu hareketinin etkisiyle birleşik Müslüman Türk ordusu çok sayıda kayıp ve esir verdi. Öyle ki Ahlat Şahı'nın ordusundan sadece dört yüz süvari memleketlerine geri dönmeyi başardı.

Bu savaşta Gürcülerin eline geçen Müslüman esirlerin sayısı dokuz bine ulaşıyordu. Esirler arasında Ahlat Şahı'nın eşi Şahbanu'nun ana bir kardeşi yani İzzeddin Saltuk'un oğlu Bedreddin de bulunmakta idi. Malazgirt'e vardığı sırada bozgun haberini öğrenen Necmeddin Alp ise Meyyafarkin'e geri döndü.⁷⁶ Necmeddin Alp Meyyafarkin'e döndükten sonra büyük âlim Ebu Cafer Muhammed Cemaleddin bin Ali'yi Gürcü kralına göndererek, Sökmen'in esir düşen komutan ve askerlerini kurtardı. Kimsesiz fakir askerleri kurtarmak için de beş bin dinar fidye gönderdi. Gürcü kralı Muhammed Cemaleddin'in hatırı için bazı esirleri de fidye almadan serbest bıraktı.⁷⁷

⁷⁴ V. Minorsky, **Caucasica II**, London: University of Brussels Pres, 1951, s.874; İbnu'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s. 127; KAYHAN, Hüseyin, "Azerbaycan Atabeyleri", **Genel Türk Tarihi**, Hasan Celal Güzel, Ali Birinci (ed.), Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002. s.270.

⁷⁵ Anevi, **Enisü'l Kulub**, s. 466.

⁷⁶ Münecimbaş, Ahmed b. Lütfullah, **Camiü'd-Düvel**, Ali Öngül (yay. haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000, s.208,209; Kırzioğlu, **Yukarı Kür**, s.126; Mateos, **Vekayiname**, s.329-330; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.235, 236, 336, 337; Sevim-Yücel, **İlk Beylikler Dönemi**, s.207; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s.280; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.78; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.395-397; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.12-13.

⁷⁷ İbnu'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.192; Öngül, "Saltuklular", **Türkler**, s.464; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.13.

Gürcüler, Müslüman Türk güçlerini yenilgiye uğrattıktan sonra Kars'ı ele geçirdiler. Daha sonra Temmuz 1162'de (557 Şaban) ticaret ve ilim merkezi Divin'e yönelerek şehri istila eden Gürcü kuvvetleri, çok sayıda Müslüman'ı öldürüp, pek çoğunu da esir etmişlerdir. Camileri ve evleri yakarak Divin'i harabeye çeviren Gürcüler Tiflis'e dönmüştür. Bir süre sonra Gence şehri de Divin ile aynı kaderi paylaşmış, Gürcüler tarafından yağmalanarak, tahrip edilmiştir. Camileri ve mescitleri yakan Gürcüler, Müslümanları kılıçtan geçirdiler. Ele geçirdikleri ganimetleri arabalara yükleyerek esirlerle birlikte memleketlerine döndüler. Gürcülerin eline geçen esirlerin sayısı otuz bine ulaşmaktaydı. Divin Cami'ndeki hilali indirerek sırmalarla süsleten George, hilali bir tabutun içine koydurdu ve Müslüman din adamları olan mollaların omuzlarında, yalınayak olarak hakaretlerle Tiflis'e kadar taşıttırdı.⁷⁸ İbnü'l Esir, Gürcülerin kadınları soyup çıplak ve yalınayak olarak Tiflis'e götürdüğünü ve bu durumu gören Gürcü kadınların: *"Müslümanları, sizin onların kadınlarına yaptığınız şeylerin aynısını bize yapmaya mecbur ettiniz."* dediğini nakletmektedir.⁷⁹

Anı ve Divin'de Müslümanlar için yıkım denilebilecek bu gelişmelerin yaşanmasında, komşu yörelerdeki Müslüman Türk hükümdarlar arasında yaşanan taht kavgalarının, İzzeddin Saltuk'un Anı önünde Müslüman Türk güçlerinden habersiz çekilmesinin ve ardından gelen yenilginin etkisi büyüktür. Bu olanlar Divin'in savunmasız kalmasına yol açmış ve Gürcüler de bu fırsattan yararlanmışlardır.

Gürcülerin yaptığı bu mezalime çok üzülen ve bunu İslamiyet'e yapılmış bir hakaret kabul eden bölgedeki Türk hükümdarları, yeniden Gürcüler üzerine sefer yapmaya karar verdiler. Ahlat Şahı Sökmen, Erzen Beyi Devlet-Şah, Erzurum Meliki Saltuk, Azerbaycan Atabeyi İldeniz, Selçuklu Sultanı Arslan-şah komutasındaki askerler ve Azerbaycan'daki çok sayıda Türkmenin de iştirakiyle kurulan müttefik Türk kuvvetleri Gence'de Atabey İldeniz'in komutasına girdiler. Durumun kendisi için tehlikeli bir hal aldığı görülen Aphaz-Gürcü kralı George elçi göndererek barış isteğinde bulunmuş ise de Divin'in acısının unutulmamış olması ve yapılan sefer hazırlıkları nedeniyle Türk hükümdarları bu teklifi kabul etmedi.

⁷⁸ Vardan, "Türk Fütihat Tarihi", s.205; Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.388;Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.78,79; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.13, 24; Öngül, Saltuklular", **Türkler**, s.464.

⁷⁹ İbnül esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s. 465; Öngül, "Saltuklular", **Türkler**, s.464.

Birleşik Türk ordusu 1163 yılının Temmuz ayında (558/Şaban) Gürcülerden intikam almak için Atabey İldeniz komutasında Gürcistan'a harekete geçmiştir. Lukri Kalesi önünde 13 Temmuz 1163 tarihinde meydana gelen savaşta Gürcü ordusundan on bin kişi öldürülmüş, ordugâhları ele geçirildiği gibi çok sayıda ganimet de elde edilmiştir. Hatta ganimetler arasında Gürcü kralının at ahır da bulunmaktaydı. Türk orduları bundan sonra üç kola ayrılarak dağılan Gürcü askerlerini takip etmişlerdir. Gürcü kralı güneş girmeyen çam ormanlarına sığınarak Türklerin elinden canını zor kurtarmıştır. Bir ay Gürcistan'da kalan birleşik Müslüman Türk kuvvetleri Divin'in intikamını almış ve Divin'i tekrar ele geçirmişlerdir. Fakat Türkler şehri ele geçirmeden önce Gürcüler şehri yakmışlardır.⁸⁰ Türk kuvvetleri daha sonra Divin'den hareketle Anı Şehri önlerine geldi. Türklerin dört yıla yakın bir zaman sürdürdüğü saldırılarından yılan ve aldığı yenilgiden sonra toparlanamayan Aphaz-Gürcü Kralı George, Anı'yı Atabey İldeniz'e teslim etmiştir. İldeniz, 25 Nisan 1164'te şehre girmiştir.⁸¹

Gürcülere karşı yapılan bu intikam seferinden Türk komutanları büyük miktarda ganimet elde ederek memleketlerine döndüler. Bu zafer bölgedeki Müslüman halkı çok sevindirmiştir. Türk beylerinin zafer dönüşünün canlı şahitlerinden İbnü'l Ezrak'ın şu ifadeleri yaşanan sevincin ve zaferin büyüklüğünü göstermektedir: *“Ben olay günü Bitlis'te idim. Zafer müjdesi gelince Ahlat'a varmıştım. Bu büyük günün şerefine üç yüz sığır kesilerek fakirlere dağıtıldı ve bir müddet sonra da Sökmen Ahlat'a döndü. Kendisine görülmemiş bir karşılama yapıldı; şehir donatıldı.”*⁸² İbnü'l Ezrak'ın bu cümleleri Gürcülere karşı kazanılan zaferin halkı ne kadar memnun ettiğini göstermekle birlikte, zaferin dini niteliğinin ağır bastığını düşündürmektedir. Gürcülerin Divin'i aldığı sırada Müslüman kadınlara ve din adamlarına yaptıkları hatırlanacak olursa insanların neden bu kadar sevindiği ve zaferin dini niteliğinin neden ağır bastığı daha iyi anlaşılır. Türkler ile Gürcüler ve Türkler ile Ermeniler arasında Ortaçağ'da geçen savaşların dini nitelik taşıdığı ve dinin kullanılarak milletler arasında kin oluşturulduğu ünlü Gürcü ve Ermeni müverrihlerin eserleri incelendiğinde daha iyi anlaşılmaktadır. Bu tarihçiler

⁸⁰ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.79-81; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.14,15.

⁸¹ Vardan, “Türk Fütühat Tarihi”, s.206; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.400, 401; Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s.80,81; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.81; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.15; Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri”, **Genel Türk Tarihi**, s.271.

⁸² İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.193-194; Turan, **Doğu Anadolu Türk**, s.16; Öngül, “Saltuklular”, **Türkler**, s.465.

Müslüman tarihçilere nazaran olayları çok daha fazla abartarak trajik komik bir hale getirmektedirler.⁸³

Atabey İldeniz, şehirden hemen ayrılmayarak bir süre Anı'da kalmış, şehrin imarı ile uğraşmıştır. Dört yıllık Türk saldırılarından zarar gören şehri canlandırmak için uğraşmıştır. Anı'nın İldeniz'in eline geçmesi üzerine, daha önce şehri terk eden ahalinin geri dönmesiyle şehrin imarı işi hız kazanmıştır. Atabey İldeniz, Anı şehrinde yaklaşık yedi sekiz ay kadar kaldıktan sonra 1164 yılının kasım veya aralık ayında Anı'dan ayrılmıştır.⁸⁴ İldeniz'in Anı'da kaldığı süre ve Anı'nın yeniden imarı için harcadığı çaba göz önüne alınırsa; İldeniz'in Anı şehrine verdiği önem anlaşılmaktadır.

3.6.6. Emir Şahinşah'ın Anı Yönetimine Getirilmesi

Atabey İldeniz Anı'dan ayrılışının ardından, aynı yılın sonlarına doğru Anı'yı Ebu Şuca Menuçehr'in soyundan ve dostlarından Emir Şeddad ile III. Fadlun'un kardeşi olan Emir Şahinşah'a (1164-1200) vermiştir.⁸⁵

Daha önce Ermeni ileri gelenlerinin ve papazlarının ayaklanarak şehri Gürcü kralı III. George teslim ettiğini, Emir III. Fadlun'un ise Sürmari yakınlarındaki Bekran Kalesi'ne sığındığı belirtilmişti. Atabey İldeniz'in Anı'yı aldıktan sonra III. Fadlun'a değil de kardeşi Şahinşah'a vermesi, 1164 yılı sonlarına gelindiğinde III. Fadlun'un artık hayatta olmadığı düşüncesini uyandırmaktadır ki; 1161 yılından sonra adına kaynaklarda rastlanmamaktadır. Atabey İldeniz'in Anı yönetimini Şeddadlı Ailesi'nden birine vermesinin sebebi; daha önceki isyan hareketleriyle şehrin Gürcülere teslim edilmesinden ve şehirde Ermeni nüfusunun çokluğundan olmalıdır. Menuçehr'in annesinin Anı'nın son Ermeni kralı II. Gagik'in kız kardeşi olduğuna giriş kısmında değinilmiştir. Bu özelliklerinden dolayı Menuçehr'in soyundan gelen idareciler Ermeni ahali tarafından yadırganmamış, aksine tahtın meşru varisleri olarak görülmüşlerdir. İldeniz, Şeddadlı ailesinden birine şehrin yönetimini vererek; Ermenilerden kaynaklanabilecek olumsuzlukları en aza indirmeye düşüncesinde olmalıdır. Şehrin Gürcülerden geri alınması ve imarı için harcadığı çaba düşünülürse İldeniz'in Anı'ya verdiği önem ve onu elde tutma isteği daha iyi anlaşılacaktır.

⁸³ Bkz., Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.186, 210; Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s.351.

⁸⁴ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.80.

⁸⁵ İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.187; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.80.

1173 yılından kalma Ermenice bir kitabe, Şahinşah'ın "Emir-Şah" ünvanı ile de anıldığını ve kütüğünü "Menuçehr'in torunu, Mahmud'un oğlu Emir-Sultan" şeklinde belirtmektedir.⁸⁶

Emir-Şahinşah yıkılan Ani şehrinin imarına çok uğraştığı için "Ebu'l Muammeran" (İmarcı Atası) ünvanını almıştır. Emir-Şahinşah'ın şehrin ortasına yaptırdığı cami bu nedenle "Ebu'l Muammeran Camii" adı ile anılmaktadır. 1195 yılında bu camiye, şerefesine kadar sekizgen olan bir minare eklenmiştir. Caminin adı: 1199 yılından kalma, Ani'da pek rastlanmayan, hat sanatı ve işçiliğinin zayıfladığını da gösteren ve ilk defa görülen oyma ve basit hatla yazılan, Farsça ifadesi de bozuk olan yedi satırlık bir kitabesinin bulunması ile öğrenilmiştir. Bu kitabe 1920 yılında Ermeniler tarafından Arpaçay'a atılmıştır. Sonraki dönemde bu kitabenin sağlam kalan kısmı nehirden çıkarılarak, Kars Müzesi'ne konmuştur.⁸⁷

Nikolai Marr, Ebu'l Muammeran Camii harabesinde yaptığı kazılar neticesinde camii temelini net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu caminin duvarları tuğladan, içi yeşil çinilerle süslüdür. Ayrıca abdest alacaklar için 1.05 metre kalınlıkta, 1.33 metre genişlikte 0.82 metre yüksekliği olan taş tekne ortaya çıkarılmıştır.⁸⁸

Ebu'l Muammeran Cami'nin çok işlek ve şehrin Ulu Camii olduğu, Ani'da daha sonra hüküm sürmüş olan İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın (1316-1335) bir yarlığının (ferman) Farsça özetinin çiçek açan kufili olarak kazıldığı kitabeden anlaşılmaktadır.⁸⁹ Kitabe ticaret ve alınacak vergilerle ilgilidir ki; bu da Ani şehrinin XIV. yüzyılın başlarında ticari önemini hala koruduğunu göstermektedir.

Emir Şahinşah, Ebu'l Muammeran Camii dışında 1161 veya 1174 yılındaki Kıpçak-Gürcü işgali sırasında Kıpçaklar ile Gürcülerin yıktığı anlaşılan kuzeydeki kale kapılarından biri olan ve günümüzde "Hidrellez Kapısı" diye anılan satranç biçimindeki renkli taşlarla süslü kapıyı yaptırmıştır.⁹⁰

Şahinşah'ın hükümdarlığı sırasında meydana gelen bazı dış olaylar ister istemez Ani'nin kaderine de etki etmiştir. Bu gelişmeler: 1167 yılında Arran⁹¹

⁸⁶ Kesrevi-i Tebrizi, **Şehriyaran-ı Gumnam**, s. 314; Kırzioğlu, **Ani Şehri**, s. 80.

⁸⁷ Fahrettin Kırzioğlu, **Ani Şehri**, Ankara, 1982, s.80.

⁸⁸ Fahrettin Kırzioğlu, **Ani Şehri**, Ankara, 1982, s.85-86.

⁸⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.363; İlhan Akçay, "Ani'da Türk Eserleri", s.156.

⁹⁰ Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.111.

⁹¹ Arran; Gence, Karabağ ve Divin'e verilen ortak isimdir. Bkz. İbnül Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.365.

ülkesine saldıran Gürcüleri, Atabey İldeniz Divin Ova'sında yenilgiye uğratmıştır.⁹² 1169 yılında Atabey İldeniz, Nişabur'a saldıran Emir İnanç'ı bozguna uğrattı. Bu sırada Afşar Türkmenleri emiri ile Tebriz hâkimi Arslan Aba, Sultan Arslanşah'a isyan etmişler; bunları tekrar itaat altına almak için de İldeniz, oğulları Pehlivan ile Kızıl Aslan'ı ordu ile üzerlerine göndermişti. (Arslanşah ile İldeniz arasında yapılan 1162 tarihli antlaşma gereği İldeniz Arslanşah'a yardım ediyor.)⁹³ Bu gelişme Gürcülerin işine yaramış ve Anı'yı ele geçirmişlerdir.

3.6.6.1. Anı'nın Gürcülerin Eline Geçmesi ve Şahinşah'ın Esareti

Selçukluların birbirleri ile olan mücadelesini fırsat bilen Gürcü hükümdarı III. George, Anı hükümdarı olma çabaları içinde olan başkomutanı İvan Orbeli'nin kışkırtması ile Anı üzerine doğru hareket etti. 1174 yılı Ekim ayında Gürcü-Kıpçak ordusu Anı'yı ele geçirdi. Şahinşah'ı da esir ederek Tiflis'e götürdüler⁹⁴ Böylece Anı'nın Sultan Alparslan tarafından 1064'te fethinden sonra Anı üçüncü kez Gürcülerin işgaline uğramıştır.

Anı'nın Gürcülerin eline geçmesi üzerine Atabey İldeniz, 1174 yılının sonlarına doğru, az bir kuvvetle Anı'ya gelerek şehri muhasara etti. Gürcü Kralı III. George'nin Anı'ya vali tayin ettiği İvan Orbeli, Anı'yı İldeniz'e teslim etmeyi düşünmüş fakat şehrin Ermeni halkı buna izin vermemiştir. Kış mevsiminin etkisini göstermesi üzerine İldeniz muhasarayı kaldırarak Nahçıvan'a dönmüştür.⁹⁵

1175 yılı İlkbahar aylarında, Atabey İldeniz, Sultan Arslanşah, II. Sökmen, Diyarbakır Artukluları, Irak ve Azerbaycan emirleri orduları ile Nahçıvan'da toplandılar. Burada Arran Türkmenlerinin de katılımıyla iyice güçlenen Türk ordusu, Atabey İldeniz komutasında harekete geçti. Yolda Arslanşah hastalanarak Divin'e kadar yola devam etmiş ve Divin'de kalarak sefere devam edememiştir. Önce Loru Ovası'nı ele geçiren ordu, daha sonra Dumanis'tan (Domanis) Ak-Şehir (Borçalı Çayı'nın Kür Çayı'na karıştığı yer), Akhal-Kağak (Ahılkelek) ve Tıryalet Ovası'nın merkezi Şamşol'e kadar ulaştı. Gürcü Kralı III. George, Türk kuvvetlerinin karşısına çıkmaya cesaret edemedi. 21 Ağustos 1175'te Anı, birleşik Türk ordusu tarafından tekrar alınmıştır.

⁹² İbnül Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.365.

⁹³ El Hüseyini, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, s.114-117.

⁹⁴ Abul Farac, **Ebu'l-Farac Tarihi**, C.II, s.418; Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.208; İbnü'l Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s.364; V. Minorsky, **Caucasica II**, London: University of Brussels Pres, 1951, s. 875.

⁹⁵ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.208.

3.6.6.2. Emir Şahinşah'ın Anı Yönetimine Geri Dönüşü ve Anı Şeddadilerinin Sonu

Gürcüler ile yapılan barış antlaşması gereği Şeddadlı Şahinşah, Gürcüler tarafından serbest bırakılmış ve Anı'ya dönerek tekrar Anı Şehri'nin yönetimine geçmiştir. Türk kuvvetleri fetihten sonra ulaşabildikleri her yere akınlarda bulunarak pek çok esir ele geçirerek geri dönmüşlerdir. Ahlat Şahı Sökmen'in Ahlat'a dönüşü sırasında Ahlat'ta bulunan İbnü'l Ezrak "tezniyat ve şenlikler o kadar güzeldi ki misli görülmemiştir" ifadesini kullanarak hem zaferin büyüklüğünü hem de halkın sevincini yansıtır.⁹⁶

Sefere katılan emirler hastalığı nedeniyle sefere devam edemeyen ve Divin'de kalan, daha sonra Nahçıvan'a dönmüş olan Sultan Arslanşah'ı ziyarete gitmişlerdir. Kendisine seferle ilgili bilgi vererek, yurtlarına dönmek için izin almışlardır. Sultan Arslanşah'ta Hamedan'a hareket etmiş, Hamedan'a vardığı sırada da Atabey İldeniz'in ölüm haberini almıştır. İldeniz'in yerine oğlu Muhammed Pehlivan (1175-1186) Azerbaycan ve Arran Atabeyi olarak geçmiştir. İldeniz'in ölümünden iki ay sonrada Arslanşah Hamedan'da ölmüştür.⁹⁷

III. George'nin geride erkek evlat ölmesi üzerine, yerine kızı Tamara geçmiştir(1184-1213). Gürcistan'ın ilk kadın hükümdarı olan Kraliçe Tamara, 1195 yılında Gürcistan'a kuzeyden gelen Kıpçaklarla işbirliği yapmış ve onların güçlerini de emrine alarak ülkesini askeri bakımdan oldukça güçlendirmiştir. Irak Selçuklularının 1194 yılında sona ermesi, İldenizlilerden Nusratüddin Ebubekir ile kardeşi Emiran Ömer arasındaki kıyasıya mücadele Tamara'nın hâkimiyet alanını daha da genişletmesine sebep oldu. Arran topraklarının, Gence ve bağlı kaleleri dışındaki bölgeleri Gürcüler tarafından ele geçirildi. Gürcülerin hâkimiyet altına aldıkları toprakların genişlemesinde, Tamara'nın 1191 yılında göreve getirdiği Zakare ve İvane adlı iki prensin katkısı çok fazladır. Başkomutanlığa atanan Zakare ve kardeşi İvan 1200 yılında Anı'yı son Şeddadlı emiri Şahinşah'tan alarak; Alparslan'ın Anı'yı fethinden sonra varlığını 136 yıl sürdüren Anı koluna son vermişlerdir.⁹⁸ Bu tarihten sonra Zakare, Anı tahtını kardeşi İvan'a vermiştir.

⁹⁶ Patrik Mihail, **Süryani Patrik Vakainamesi**, Hrant D. Andreasyan (çev.), İkinci Kısım, Ankara: [y.y.], 1944, s. 186-187; İbnül Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s. 365; Brosset, **Gürcistan Tarihi**, s. 520-524; İbnül esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s.278.

⁹⁷ İbnül Ezrak, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi**, s. 365-366; Minorsky, **Caucasica II**, s. 95-99.

⁹⁸ Vardan, "Türk Fütühatı Tarihi", s.217-218; İbnü'ül Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, s. 466.

Böylece Anı'da, Anı'nın 1239 yılında Moğolların eline geçmesine kadar sürecek olan Babırlı Hanedanı'nın hâkimiyeti başlamıştır. Anı'daki son Şeddadlı emiri Şahinşah'ın akıbeti ile ilgili bilgiye ise kaynaklarda rastlanmamaktadır.⁹⁹

⁹⁹ Kırzioğlu, **Kars Şehri**, s.411.

IV. BÖLÜM

ANI ŞEDDADİLERİ DÖNEMİNDE KÜLTÜR VE MEDENİYET

4.1. Sosyo-Ekonomik Hayat

4.1.1. Sosyal Hayat

Ortaçağda, Bizans İmparatorluğu, kendi inancını paylaşmayan hakimiyeti altındaki diğer gruplara baskı yaparak onları Ortodokslarıştırmaya çalışmıştır. Ermeni toplumu da bu tutumdan nasibini almış ve Bizans baskısına maruz kalmıştır. Bizans'ın baskısına rağmen Ermeniler kendilerine özgü (milli) Gregoryen Ermeni Kilisesi'ni kurarak, Grek-Bizans Kilisesi'nden tamamen ayrılmıştır.¹ Bizans, bu gelişme üzerine Ermenileri imparatorluğun değişik yerlerine zorunlu göçe tabi tutarak, Ermeni milli kimliğini ortadan kaldırma yoluna gitmiştir.² Bizans'ın Ermenilere karşı uygulamaya koyduğu bu olumsuz siyaset, Ermenilerin bölgede fetih faaliyetinde bulunan Müslüman Türklere yaklaşmasına neden olmuş ve hoşgörülü tutumları nedeniyle Selçukluları kendilerinin kurtarıcısı olarak görmeye başlamasına sebep olmuştur.³ Müslüman Türkler Anı'yı aldıktan sonra Ermenilerin dini inançlarına karışmamış ve ibadetlerinde serbest bırakmıştır. Günümüze kadar sağlam gelen yapıların bir çoğunun Ermenilere ait kilise ve manastırlar olması bunun bir göstergesidir. Gerek bahsedilen nedenden gerek ise Anı Şeddadi hanedanının ilk emiri Menuçehr'in annesinin, son Ermeni kralının kız kardeşi olması, Ermenilerin Müslüman hakimiyetine itaatini kolaylaştıran nedenlerden olduğu anlaşılmaktadır.⁴

Ortaçağ'da yaşanan Hıristiyan-Müslüman çekişmesine rağmen, Anı'da Ermeni halk ile Müslüman halk birbiri ile barış içinde yaşamıştır. Anı, Şeddadi yönetimi altında kaldığı dönem boyunca ekonomik ve kültürel açıdan önemli bir gelişme kaydetmiştir.⁵ Şeddadiler, hâkimiyetleri altında yaşayan hem etnik hem de dini yönden farklılık gösteren ahali üzerindeki adil bir yönetim sergilemişlerdir.⁶ Hatta Ermenilerden bir kısmı İslamiyet'i kabul etmedikleri halde Müslüman isimleri almış ve bu isimleri evlerinin duvarına yazdırmakta da bir sakınca görmemişlerdir. Nikolai Marr yaptığı kazılar sonucunda bazı Ermeni evlerinin üzerinde Kerümiddin,

¹ Anna Komnena, *Alexiad*, s. 333-334.

² Marr, *Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça*, s. 24; Adontz, *Armenia in the Penod of Justinian*, s. 156.

³ Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 320; Kürkçüoğlu, "Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri", s.338.

⁴ Kesrevi, *Şehriyaran-ı Gumnam*, s.303.

⁵ Strayer, "Shaddadids" s.217-218.

⁶ Bosworth, "Shaddadids", s.169.

Cemaleddin, Kemaleddin vb. Müslüman isimlerinin yazılı olduğunu tespit etmiş ve bu durumu kazı raporlarında da kaydetmiştir.⁷

Menuçehr, Anı yönetimine geldikten sonra çeşitli yerlere dağılmış olan Ermenileri Anı'ya getirtmiş, onlara devlet yönetiminde görevler vermiştir. Ayrıca Menuçehr döneminde birçok Ermeni dini ileri geleni Anı'da toplanmış(1082), Gence Katalikosu Stepanos'un takdis etmesiyle Ter Basel(1082-1113) Anı'da patrik olmuştur. Böylece Bizans'ın Ermeni kimliğini yok etmek için Anı da kaldırmış olduğu Gregoryen Patriklik makamı yeniden kurulmuş oldu.⁸

Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın da Ermenilere karşı aynı hoşgörüyü gösterdiğini bizzat Ermeni tarihçileri eserlerinde yazmaktadır. Melikşah'ın 1086 yılındaki Kafkasya Seferi sonucunda meydana gelen direnişten dolayı bölge tahribata uğramış ve bölge halkı ağır vergiler ödemekle cezalandırılmıştır. Bu sebeple Anı Ermeni Başpiskoposu Barseğ (Basel), bazı prens ve din adamlarından oluşan bir heyetle, vergileri azaltmak ve sayıları dört olan Ermeni Patrikliğinin durumunu arz etmek üzere İsfahan'a Sultan Melikşah'ın huzuruna gitmiştir. Sultan huzuruna gelen bu heyeti çok iyi karşılamış ve Ermeni Patrikliğinin tek makamda temsil edilmesi, bütün kilise, manastır ve ruhanilerin vergi dışı tutulmasını içeren bir fermanı Barseğ'e vermiştir. Ayrıca mezhep meselelerini halletmesi için Kilikya ve Urfa'ya gitmesine de izin verdi. Melikşah, bir askeri birliğin koruması altında Ermeni heyetini memleketlerine uğurlamıştır. Azerbaycan Genel Valisi Kutbeddin İsmail'e ferman hükümlerinin aynen yerine getirilmesi içinde talimat göndermiştir(1090). Melikşah'ın bu hoşgörülü davranışı hâkimiyeti altındaki Hıristiyanların sultana karşı sevgisini arttırdığı gibi onların devlete bağlılıklarını da kuvvetlendirmiştir.⁹ Anılı Samuel, Melikşah'ın Ermenileri dua ve takdislerini isteyecek kadar çok sevdiğini belirtmektedir. Mateos ise Melikşah zamanında Ermenilerin yaşadıkları Selçuklu topraklarında barış ve asayişe kavuştuklarını yazmaktadır.¹⁰

⁷ Marr, **Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.110.

⁸ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s. 57.

⁹ Mateos, **Vekayiname**, s.176; Sevim- Yücel, **İlk Beylikler Dönemi**, s.86. Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.6-7; Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, s.195.

¹⁰ Mateos, **Vekayiname**, s.146, 171, 178; Ersan, "Anadolu'nun Fethi", **Ermeni Araştırmaları**, C.1, s. 329;

4.1.2. Anı'da Ticaret ve Zanaat

Ortaçağda Anı şehri, ticaretin merkezi konumunda olup, Bizans, İran, Suriye ve Orta Asya arasındaki ticaret yollarının kesiştiği noktadadır. Şehrin bu konumu tüccar ve zanaatkârları çeken bir merkez haline gelmesine sebep olmuştur. Bu nedenle, bölgenin diğer şehirlerinden ve kırsal bölgelerinden Anı'ya doğru yoğun bir nüfus akışı olmuştur. Bu durum Anı'nın bölgede kısa sürede nüfus açısından kalabalıklaşmasını ve ekonomik açıdan da zenginleşmesini sağlamıştır. XI. yüzyılda şehrin nüfusu 100,000'i geçmiş, belki de 200,000'e ulaşmıştır. Refah seviyesi son derece ileri düzeylere ulaşmıştır.¹¹ Genceli Kirakos'un "*Anılılar yemin ettikleri zaman Anı'nın bin bir kilisesi üzerine yemin ederlerdi.*"¹² ifadesinden hareketle şehirde bin civarında kilise ve şapel (küçük kilise) olduğu düşünülmektedir. Kilise sayısının bu kadar çok olması şehrin zenginliğinin bir yansımasıdır.

Nikolai MARR tarafından 20 yıl boyunca sürdürülen kazılar sonucunda, Anı'nın maddi kültürüyle, özellikle de zanaatla ilgili çok sayıda malzeme ortaya çıkarılmıştır. Çeşitli buluntular sayesinde bu Ortaçağ yerleşim merkezinin özgün üretim yanları ile onun uluslar arası ticaretteki önemli rolü de ortaya çıkmış oldu. Anı'nın Ortaçağ'ın en büyük zanaat ve ticaret merkezlerinden biri olduğu yazma eserlerden ve duvar yazıtlarından da anlaşılmaktadır.¹³

Anı'da bulunan çeşitli esnafalara ait sokaklar ve mahalleler; çulhacılar, saraçlar, başmakçılar, nalbantlar, takkeçiler gibi o civarda faaliyet gösteren esnaf mensuplarının adlarına göre anılmıştır. Anı'da el sanatlarından işlemecilik, halıcılık ve deri üretimine bağlı iplikçilik, dokumacılık, keten kumaşçılığı, ipekçilik, boyacılık vb. el zanaatları büyük gelişme göstermiştir. Anı'da ağaç ve taş yontmacılığı, duvarcılık, taşçılık, kabartmacılık ve resim gibi yapı zanaatları da yüksek düzeye ulaşmıştır.¹⁴ Kazılarda bol miktarda; iş aleti, kilit, bıçak, silah, şamdan, süs eşyası bulunması, bize Anı'daki zanaatlar arasında maden işçiliğinin de ayrı bir öneme sahip olduğunu göstermektedir.

Anı'nın iç kalesinden X-XI. yüzyıla ait birbirine geçmeli künklerin açığa çıkarılması çok ilginçtir. Anı'daki zanaatkârların en yaygın ve gelişmiş zanaatlarından biri olduğundan kilden farklı uygulamalarla hazırladıkları çanaklar iç ve dış pazarlarda rahatlıkla müşteri bulabilmekteydi. Anı'daki buluntular arasında

¹¹ www.Virtualani.com.tr, 12.05.2007.

¹² Ebu'l-Farac, *Ebu'l-Farac Tarihi*, s. 316; Kırzioğlu, *Kars Tarihi*, s. 437.

¹³ Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s.42.

¹⁴ Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s.43.

künk, kerpiç gibi yapı malzemesi, markalı küpler, civa kapları, cilalı kapkacak büyük bir sayı oluşturmaktadır. Çini taslarının süsleme tarzı ve ustaca yapımı itibarıyla Ortadoğu'nun merkezlerinden biri durumuna gelen Ani'da XI.-XII. yüzyıllarda cam sürahilerin, kapların ve bileziklerin üretimi yığmsal boyutlara ulaşmıştır.¹⁵ Ani'da zanaatların bu kadar ilerlemiş olmasında, şehrin İpek Yolu üzerinde bulunmasının önemi çok büyüktür.

Ani'nin bu müreffeh durumu daimi olmamış, XII. yüzyılda Moğolların bölgeye gelmesi, bölgenin yoğun şekilde Moğollar tarafından tahrip edilmesi ve XV. ve XVI. yüzyıllardaki coğrafi keşiflerden sonra ticaret yollarının değişmesi, Ani'nin zanaat ve ticaretteki ehemmiyetinin kaybolmasına neden olmuştur.

4.2. Mimari

Ortaçağ'ın en önemli kale şehirlerinden biri olan Ani'daki yapılarda Ortaçağ'ın etkisi belirgin şekilde hissedilmektedir.¹⁶ Günümüze kadar ulaşan ve yıkıntıları kalan yapıların çoğu, Ani'yi merkez edinen Hıristiyan Bagratlılardan (928-1045) ve Müslüman Şeddadlılardan kalmadır.¹⁷ Şehirde XIX. ve XX. yüzyılda sürdürülen araştırmalar sonunda kiliseler, mezarlar, türbeler, kümbetler, camiler, hamamlar, saray ve yazıtlar meydana çıkarılmıştır. Kazılarda çıkarılan yazıtlar da Hıristiyan ve İslam sanatının karşılıklı olarak birbirlerine etkisi görülmektedir.¹⁸ Anadolu Selçuklu mimarlığında, Ermeni mimarisinin hareketli cephelerinin, figürlü frizlerinin ve gotiğinin etkisinin görülmesi bu etkileşime örnek gösterilebilir.¹⁹

Selçuklu çağının Anadolu'daki en eski yapılarının Ani'da yaptırıldığını görülmektedir. Ani'nin ilk Müslüman Emiri Ebu-Şuca Menuçehr'in kendi adına yaptırdığı Menuçehr Camii,²⁰ 1092'de Melikşah ölmeden önce, şehrin kuzeybatısında çok görkemli bir görünüşe sahip olarak yaptırılan Sultan Sarayı ve Selçuklu Hamamları, Mastaba adıyla anılan Selçuklu Kervansarayı, XI. yüzyılda son Şeddadi emiri Şahinşah tarafından yaptırılan Ebu'l Muammeran Camii, Türk hâkimiyeti sırasında Ani'da inşa edilen sanat eserleri olarak karşımıza çıkmaktadır.²¹

¹⁵ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.43.

¹⁶ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.3.

¹⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.253; Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.102.

¹⁸ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.3.

¹⁹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.4.

²⁰ Halk arasında Boz Minare Camisi denmektedir.

²¹ Kürkcüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Ani" **Ermeni Araştırmaları**, C.1, s.89.

Şehrin içinde ve civarında yapılmış olan yollar, köprü, han, kervansaray, görkemli konaklar, aile kabirleri, duvar içinde çeşitli yapı uygulamaları özgün bir mimari tarzın örnekleri olarak, günümüzde sanat tarihçilerinin büyük ilgisini çekmekte ve inceleme konusu olarak araştırmalara kaynaklık etmektedir.²²

Şeddadiler, Hıristiyan mimari eserler konusunda da hoşgörülü davranmışlardır. Nikolai Marr ve ekibinin yaptığı kazılar sonucunda hazırladıkları raporları inceleyen W. Bartold, Türklerin hâkimiyet alanlarındaki insanlara gösterdikleri hoşgörünün güzel bir göstergesi olan şu ifadeyi kullanmıştır: “*O devre ait, Hıristiyanlardan kalma abideler de vardır. Bu durumun Şeddadilerin Hıristiyan tebalarına karşı hoşgörülü bir davranış sergilediklerinin göstergesidir.*”²³ Hıristiyanlardan günümüze kadar bu eserlerin sağlam olarak gelmesi Türklerin başka dinlere mensup insanlara karşı ılımlı bir politika izlediklerine delildir. Bu durumun bir Rus bilim adamı tarafından da dile getirilmiş olması ayrıca önemlidir.

4.2.1. Camiler

4.2.1.1 Menuçehr Camii

Anı’da, Şeddadoğullarının hüküm sürdüğü (1064-1200 yılları) dönemden günümüze kadar ulaşan iki camî mevcuttur.²⁴ Bunlardan en önemlisi Ebu-Şuca Menuçehr’in yaptırmış olduğu çift minareli “Menuçehr Camî”dir. (Bkz. Resim 3) Camînin yapımında kullanılan taşlar, yıkılmış kilise ile Bagrat Kralı Aşot’un yaptırdığı surların kalıntılarında temin edilmiştir.²⁵ Menuçehr Camî inşa tarzı ve sağlamlığı açısından değerlendirildiğinde Anı’da bir benzerinin daha olmadığı görülür. Menuçehr Camî çok sağlam yapıldığından camî ve bir minaresi günümüze kadar ulaşmıştır. Camînin diğer minaresi ise yıkılmıştır. Yıkık minarenin kalıntısı halen caminin yanında durmaktadır. Anadolu’da Türk hakimiyeti’nin ilk mimari eseri olması Menuçehr Camî’nin Anadolu Türk Tarihi açısından önemini daha da arttırmaktadır. Türklerde hâkimiyetin bir sembolünün de mimari eserler olduğu göz önüne alındığında, bir bakıma bu camî Türk hâkimiyetinin Anadolu’ya vurulmuş ilk mührüdür. Bu durum ise camînin önemini bir kat daha arttırmaktadır.

Emir Menuçehr 1064’te Anı’nın yönetimini devraldıktan sonra, büyük emek ve gayretlerle şehri imar etmiştir. Burayı eskisinden daha huzurlu ve refah duruma

²² Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.42.

²³ Barthold, “Anı”, **İA.**, C.1, s. 435.

²⁴ Akçay, “Anı’da Türk Eserleri”, s.156

²⁵ Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.718.

getirmiştir. Hatta Hıristiyan ahaliye dahi kendini sevdirdiği, imar eserlerinden ve bu döneme ait tarihi kaynaklardan anlaşılmaktadır.²⁶

Anı'nın fethinden sonra şehirdeki en büyük katedral camîye çevrilmiş ve adı "Fethiye Camî" olarak değiştirilmiştir. Bundan sonra da uzun bir süre camî olarak hizmet vermiştir. Şehirde Türk İslam nüfusunu artması neticesinde Fethiye Camî ibadet ihtiyacını karşılayamaz hale gelmiştir. Bu durumu fark eden Menuçehr, Arpaçay'a bakan yamaçta yani Orta Anı surlarının güney burcu yakınında, kendi adıyla anılan iki katlı ve on iki bölmeli "Menuçehr Mescidi" adlı camîyi yaptırmıştır. Menuçehr Camî'nin Melikşah döneminde (1072-1092) yapıldığı, üzerindeki tek satırlı uzun kitabedeki ibarelerden anlaşılmaktadır. (Kitabenin başı ve sonu kasten tahrip edilmiştir.) Baştaki kitabenin 28. burçtaki kitabe ile aynı olduğu anlaşılmaktadır.²⁷ Camî kitabesi şöyledir: "*Emere bi- bina-ü hazihi el Mescid, el Emirü'l Ecel Şuca'ud-Devlet Ebu Şuca Menuçehr bin Şavur-Fi devleti Mevlana E's-Sultan el Muazzam, Şahaşah El-A'zam Celalü'd-Devlet, Ebu'l Feth Melikşah bin Alparslan...*"²⁸

Pars Tuğlacı ise Menuçehr Camî'nin Alparslan zamanında yapıldığını iddia etmekte ve bu görüşünü de şu şekilde savunmaktadır: "*Sultan Alparslan zamanından kalmış paralarda 'Sultan al-azam' ünvanını kullandığı bilinmektedir. Menuçehr Camî'nin kırık kitabesinde adı geçen sultanın Alparslan olması muhtemeldir. Sultan Alparslan'ın fethettiği şehirlerde mescitler ve camîler yaptırması ve kiliseleri mescit haline dönüştürmüş olduğu görüşünü desteklemektedir. Anı'nın fethini izleyen ilk günlerde Surp Asdvadzadzin Katedrali'ni camîye çevirttiği (Fethiye Camî), ilk Cuma namazını gazileriyle burada kıldığı da bilinmektedir. Bu bakımdan birçok kilisenin bulunduğu Anı gibi bir şehirde, Türklerin eline geçmesinden sonra sultanın hemen bir camî yapılmasını emretmiş olması pek muhtemeldir. Camînin de Alparslan'ın sağlığında bitirilmiş olması güçlü bir ihtimaldir.*"²⁹

Anı o dönemde "Bin bir kiliseli şehir" olarak ünlüydü ve Türkler bu şehre kendi damgalarını vurmak için İslam mimarisinin özelliklerini taşıyan yapılarla süslemişlerdir. Bu bakımdan şehre yaptırılacak bir camî büyük önem taşımaktadır.

²⁶ Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Ani", **Ermeni Araştırmaları**, C.1, s.90.

²⁷ 25 Haziran 2007 tarihinde Ani'ya yaptığımız araştırma gezisine dayanarak.

²⁸ Kesrevi, **Şehriyaran-ı Gümnam**, s.304

Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.55; Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.363; Kırzioğlu, **Yukarı Kür**, 125; Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Ani", **Ermeni Araştırmaları**, C.1, s.89-90; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.5-6.

²⁹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.6.

Her ne kadar Surp Asdvadzadzin (Kutsal Tanrı) Katedrali fethi takiben camîye çevrilmişse de, mimari açıdan Hıristiyan ve Ermeni kültürünün izlerini taşımaktaydı. Bu sebeple İslam mimarisinin Selçuklu mimarisiyle birleştiği bir camînin yapılması uygun görülmüştür. Menuçehr şehrin İslam mimarisinin özelliklerini de taşıması için, surlarla birlikte camî inşasını da başlatmıştır. Fakat Alparslan zamanının da başlanan camînin bitirilmesi Melikşah'ın hükümdarlık dönemine rastlamıştır. Tuğlacı ve Kırzioğlu'nun verdiği bilgilerin birbirini tutmamasının sebebi büyük ihtimalle bu olmalıdır.

Camînin diğer özelliklerine değinilecek olursa; ören yerinden iç kaleye çıkan yolun güneyinde bulunan plato üzerinde inşa edilen camî, Arpaçay'ın muhteşem kıvrımlarını ve yalçın uçurumlarını gözler önüne seren bir yerde kurulmuştur. Camî planı bilinen ve günümüze sağlam bir şekilde ulaşan Anadolu'daki en eski Selçuklu eseridir. Camî Sivas Divriği Ulucamî'nden daha önce yapıldığı için "**Anadolu'da ki İlk Türk Camî**" olma özelliğini de taşımaktadır. Diğer taraftan iki katlı ve dikdörtgen planlı olup zemin kat Arpaçay vadisine bakan kısmında toprağa gömülü olarak yapılmış olup, dört odadan oluşmaktadır. Birinci kat fil ayağı sütun kemerler ile birbirine bağlanarak iç mekânda geniş kubbeyi taşımaktadır. Özellikle kemerler arasında kalan yıldız motifli süslemeler dikkat çekicidir. Camîye bitişik olarak yapılan 99 basamaklı taş minare de günümüze kadar ayakta kalmıştır.³⁰ Bu ise hem araştırmacıların ilgisini çekmekte hem de Türk İslam mimarlarının sağlam eserler verdiğini ortaya koymaktadır. Camînin tamamının düzgün kesme tuf taşından yapılmış olması pürüzsüz, düzgün ve göze hitap eden estetik bir haz vermektedir.

Bunlara ilaveten camînin minaresi gözcü kulesi olarak da kullanılmaktaydı.³¹ Dönemin gözcü kulesi işlevini gören bu minare, 1124'te Anı'nın ilk Gürcü-Kıpçak işgalinde yıktırılmıştır. Bugünkü minarenin camîye göre daha açık renkli taşlardan yapılmış olması bunu teyit etmektedir. Bugünkü minare herhalde 1125'teki ilk kurtuluşunu takiben, Emir Fadlun tarafından, Menuçehr Camî'nin koyu kırmızı kaçan taşlardan daha açık renkli taşlardan yapıldığı ve uğurla ebedi olsun diye kuzeydeki iki yüzüne çok iri ak taşlardan gömme güzel bir "BİSMİLLAH" yazılmış olduğu görülür. (Bkz. resim 6) Çapı 6 metredir ve besmelenin B harfi 52 cm ebadındadır.³² Pencerelerin üstünde ise süslü tavanı aydınlatmak amacıyla yapılmış dikdörtgen

³⁰ **Anadolu Kapısı Kars**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000, s.23.

³¹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.71; Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.111.

³² Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.71; Solmaz, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, s.111.

açıklıklar vardır. (Bu gibi üst pencerelere, bazı Osmanlı evlerinde özellikle Kayseri civarında sıkça rastlanır.) Çatı, iç hacmi on bir bölmeye ayıran altı bağımsız sütunla desteklenmiştir. Bugün, bu bölmelerin sadece altısı ayaktadır. Bölmelerin her birinin tavanının tasarımı, diğerlerinkinden farklıdır ve çok renkli taş kakma ile zengince süslenmiştir.³³ Buradaki zengin süslemenin en önemli nedeni yapıların hemen hepsinde volkanik tuf taşının kullanılmasıdır. Tuf taşının kolayca işlenebilmesi, Anı'daki yapıların, oldukça başarılı eserler olarak meydana gelmesini sağlamıştır.³⁴

Minarenin konumu camîye göreceli olarak uyumsuzdur ve bu da minarenin, camînin yapımından önce veya hemen sonra yapıldığını göstermektedir. Nikolai Marr'ın Menuçehr Camîi'nin çöküntü kısımlarında yaptığı arkeolojik kazılar sonucunda İslam öncesi döneme ait duvar süslerine rastlanmıştır. Bundan da anlaşılıyor ki camîden önce orada bir bina varmış ve camî o yapının üzerine yapılmıştır.³⁵ Minarenin tepesine, bir sütunun etrafında dönen dik merdivenle çıkılır. Tepesi, günümüzde tamamen açıktır; ilk haliyle belki de taş korkuluk vardı. Menuçehr Camîi'nin minaresi değişik zamanlarda onarılmıştır. Son onarımı burayı müze olarak kullanan Prof. Dr. Nikolai MARR tarafından XIX. asır sonlarında olmuştur. Anı'nın etrafındaki köylerde yaşayanlar cuma ve bayram namazlarını 1906 yılına kadar burada kıladılar.³⁶ 1906'da camî, Nikolai MARR'ın kazı bulgularını barındırmak üzere bir müzeye çevrilmiştir.³⁷ 1999 yılında camî restore edilmeye başlamış restorasyona camînin içinden başlanmış, yer yeniden döşenmiş ve 2000 yılında, yıkık duvarları örme çalışmaları başlatılmıştır.³⁸

4.2.1.2. Ebu'l Muammerân Camii

Bu camii, Anı Şeddadilerinin son Emiri Şahinşah tarafından şehrin merkezinde yaptırılmıştır. Ebu'l Muammerân Camii'nin yüksek ve sekiz köşeli bir minaresi vardır. (Bkz. resim 7) Caminin adı: 1199 yılından kalan, Anı'da pek rastlanmayan, hat sanatı ve işçiliğinin düşüşünü gösteren ve ilk defa görülen oyma ve basit hatla yazılan Farsça ifadesi de bozuk olan yedi satırlık bir kitabesinin bulunması sayesinde öğrenilmiştir. Bu kitabe 1920 yılında Ermeniler tarafından

³³ www.Virtualani.com.tr, 05.06.2007.

³⁴ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.4.

³⁵ Nikolai Marr, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, Moskova: [y.y.], 1934, s. 118.

³⁶ Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s.159

³⁷ www.Virtualani.com.tr, 06.06.2007.

³⁸ www.Virtualani.com.tr, 05.06.2007.

Arpaçay'a atılmışsa da, sonraki dönemde bu kitabenin sağlam kalan kısmı nehirden çıkarılarak, Kars Müzesi'ne konmuştur.³⁹

Nikolai Marr, Ebu'l Muammerân Camii harabesinde kazılar neticesinde camii temelini net bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Bu caminin duvarları tuğladan, içi yeşil çinilerle süslü, üç nefli harem; ahşap direklerin altlarında taştan direk altları, sekiz kubbecikli, sekiz köşeli yıldızlarla, tuğlada gömme süsler, her nefte üç sıra kemerle inşa edilmiştir. Ayrıca abdest alacaklar için 1.05 metre kalınlıkta, 1.33 metre genişlikte 0.82 metre yüksekliği olan taş tekne ortaya çıkarılmıştır.⁴⁰

Ebu'l Muammeran Cami'nin minaresi Şeddadoğulları devrinde 1195 yılında yaptırılmıştır. Minare sekizgen gövdelidir ve bu özelliği şerefeye kadar devam eder. Çok itinalı taş işçiliği ile yapılmış olduğu göze çarpan yapıya, iki renkli taş dizilimi ile uzaktan dekoratif bir güzellik katılmaya çalışılmıştır.⁴¹ Bu özellik XII. asır Anı İslam yapılarında genel olarak görülmektedir.

Sonradan bu caminin çok işlek ve şehrin Ulu Camii olduğu, İlhanlı Ebu Said Bahadır Han'ın (1316-1335) bir yarlığının (ferman) Farsça özetinin çiçek açan kufili olarak kazıldığı kitabeden anlaşılmaktadır.⁴² M.V. Hanikov'un keşfettiği (1848) kitabede tarihe ve iktisat tarihine ışık tutacak önemli bilgiler vardır. Türkçe'ye A. İnan tarafından çevrilen "Anı Kitabesi" adlı makalede yer alan on satırlık Farsça kitabenin metni:

1) Allah, bendelerinin esrarına vakıftır.

2) Ebu Said Bahadır Han

3-5) Bu vakit ki Padişah-ı ruy-i zemin sultan-ı âlem Alaud-Dünya ve'd-Din halada mulkununun-ki doğudan batıya dünya onun saye-i merhamet ve onun adaletinde bulunur. Cenab-ı Hakk, O'nun hüküm ve fermanlarına daha muhkem eylesin.

6) Payitahtan hüküm böyledir. Mademki, ruy-i zemin O'nun fermanına tabidir ve Divan'ın emirleri O'nun kalemine bağlıdır, ondan bir şey eksiltilmesin yahut ona ilave etmesin.

7) Tamga ve meşru baç vergisinden başka bir şey alınmasın, kalan ve nemari (vergi) bahanesi ile kimseden bir şey talep edilmesin.

³⁹ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.80.

⁴⁰ Marr, **Anı Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, s.166-169; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.85-86.

⁴¹ Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s.159.

⁴² Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.363; Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s.156.

- 8) Bundan mekaddem Anı şehrinde ve diğer Gürcistan vilayetlerinde kantar ve nemari gayr-i kanuni havaleler ve tarh toplama sebebinden
- 9) Zulüm ve taaddi icra edilmiştir. (meskûn mıntıkalar) harap olmuş, raiyeler dağıtılmış, şehir ve vilayet kâhyaları kalan ve temagird-en dolayı emlak-ı gayrimenkule
- 10) Ve menkullerine ve ailelerine bırakmış gitmişlerdir. (Şu suretle) Hüküm yazdılar ki, Hakk Teâlâ başları üzerinden âli gölgeyi (uzak eylemeye)⁴³

Bu kitabeden anlaşıldığı üzere Anı'nın ticaretteki önemi XIV. yüzyılın başlarında halen devam etmektedir. Kitabenin bizim için başka bir önemi de Anı'da sadece Ermeni eserleri vardır tezinin doğru olmadığını bir başka ispatı olmasıdır. İleri de yapılacak kazılarla Anı'da başka İslam unsurlara ait kültür kalıntılarına rastlamak büyük ihtimalle mümkün olabilecektir.

4.2.2. Sultan Sarayı

Menuçehr'in emirliği döneminde, yani Selçuklu Sultanı Melikşah ölmeden önce (1092), şehrin kuzeybatısında çok güzel görünüşlü bir yerde, Şüregelli ve Anılı köylülerin yıllardan beri "Sultan Sarayı" dedikleri görkemli saray, Selçuklu mimari tarzı ile inşa edilmiştir. (Bkz. resim 8) Kalker kayalığa oturmuş bulunan en alt katı mahzen ve belki de darphane olarak kullanılan sarayın üstündeki iki katı hep tonozlarla ayrılmış olup, çok güzel ince duvar işçiliği ile yapılmıştır. Taç kapısındaki süsleme tezyinatı çok görkemli olan doğudaki kapısında, eski örnekleri Karahanlılar'dan kalma yapılarda görülen hendesi biçimde yıldız halinde kesilen renkli taşlar, gömme olarak yerleştirilmiştir. (Bkz. resim 9) Sanat tarihçilerine göre, Anadolu'da böyle gömme hendesi biçimindeki taş süsleri yalnız, "Anı Sarayı" kapısında görülmektedir. Kapı üstündeki pencere kemeri, satranç biçiminde yerleştirilmiş iki renkli taşların istifi: içeride bölmelerin kapı ve ocakları, gömme duvar rafçıkları, tam bir Selçuklu üslubu yansımasıdır. Fakat bazı Ermeni yayınları bu eserleri Selçuklu Sarayına "Baron Sarayı" diyerek, Şeddadlılardan sonraki Ortodoks Koluuzunoğulları çağına mal etmek istemişlerdir.⁴⁴

⁴³ Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Ankara: TTK Basımevi, 1990, s.522; Kırzioğlu, **Anı Şehri Tarihi**, s.55; Konukçu, "Anı Artık Ören Yeri", **Ermeni Araştırmaları**, C.I, s.498.

⁴⁴ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.59.

Saray kalıntısı: Dik bir yamaç üzerinde yapılmış olan sarayın orijinali üç kat⁴⁵ olup, daha sonraki iki kat ahşap ilave ile toplam kat sayısı beşi bulmuştur.⁴⁶ Alt kat hazine mahzenleri olarak kullanılmıştır. Bu katın üstünde iki kat kâgir, bunun üstünde de ahşap iki kat inşa edilmiştir.⁴⁷ Halen üst katları yıkılmış ve çok harap halde zamanımıza kadar gelmiştir. Üzeri mozaik tarzında işlemeli cephesi ve sivri kemerli kapısıyla Türk sanatının bilinmeyen çok dikkat çeken mimari şaheserlerinden birini teşkil eder. Yalnız Anı harabeleri içinde en haşmetli görünen, katları ve odaları ile sarayı andırdığından “Sultan Sarayı” adı verilmiştir. Çok itinalı kesme taş işçiliğiyle yapılmış, devrimize kadar genel anlamda oldukça iyi durumda gelmiştir.⁴⁸

Saraydan günümüze ilk iki katı sağlam olarak ulaşmıştır. Bu iki kat 1999 yılında restore edilmiştir.⁴⁹

4.2.3. Mastaba Kervansarayı

Bu kervansaray, Anı'nın ortasında Havariler Kilisesi'nin güney yamacına bitişik olarak Ebu Suca Menuçehr tarafından yaptırılmıştır.⁵⁰ (Bkz. resim 11) “Mastaba” adıyla anılan kervansaray, XII. yüzyılın başlarında antik ana cadde üzerinde bulunan XI. yüzyılda inşa edilmiş olan Arekletos Kilisesi ile birleştirilerek yapılmıştır.⁵¹ Mihrap ve mukarnasları⁵² incelendiğinde kervansarayın Selçuklu çağı yapısı olduğunu anlaşılmaktadır. Kervansarayın doğuya açılan taç kapısı üzerinde yer alan süslemeler oldukça sağlam olarak, klasik Selçuklu portâllerinin en güzellerinden biri olarak zamanımıza kadar ulaşmıştır.⁵³ (Bkz. resim 11) Kapı Kemerli, kubbe içinde kullanılmış olan renkli taşlar ve hendese şekilleriyle süslü tavan Selçukluların hâkimiyetleri süresince bölgede inşa edilen en güzel mimari yapılarından birini teşkil etmektedir. (Bkz. resim 13) Kervansaray daha sonra kiliseye çevrilerek mabet olarak varlığını sürdürmüştür.⁵⁴

⁴⁵ Anadolu Kapısı Kars, s.22.

⁴⁶ Akçay, “Anı'da Türk Eserleri”, s.157.

⁴⁷ Tuğlacı, Arpaçay ve Yöresi, s.31.

⁴⁸ Akçay, “Anı'da Türk Eserleri”, s.157.

⁴⁹ Anadolu Kapısı Kars, El Broşürleri, s.22.

⁵⁰ Kırzioğlu, Anı Şehri, s.60

⁵¹ Tuğlacı, Arpaçay ve Yöresi, s.30.

⁵² Kademeli olarak taşmalar yapacak biçimde, aşırı olarak yan yana ve üst üste gelen, üç boyutlu görüm veren bir geçiş ve dolgu ögesi.

⁵³ Akçay, “Anı'da Türk Eserleri”, s.157-158.

⁵⁴ Kırzioğlu, Anı Şehri, s.60

Ebu-Şuca Menuçehr'in Ani'da kervansaray yaptırması, Ani'nin İpek Yolu üzerindeki öneminden kaynaklanmaktadır. İpek Yolu, Anadolu'ya Ani'dan girmektedir. Bu işlek yolun Küçük Asya toprakları üzerinde ilk ve büyük bir merkezi olmasından, şehir sakinleri ve yöneticileri gayet iyi yararlanmışlardır. Fakat Bagratlılar zamanında böyle bir yapıya Ani'da rastlanmaz. Çünkü Hıristiyan ve Ermeni kültürlerinde ticaretin gelişmesine katkı da bulunacak kervansaray tarzı yapılar mevcut değildir. Kervansarayın varlığı, Türk Milleti'nde mevcut olan sosyal devlet anlayışının başka bir simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.2.4. Hamamlar

1966-1967 yıllarında Ani'da, Profesör Kemal Balkan ve Osman Sümer tarafındanyürütülen kazı çalışmaları sonucunda iki hamam kalıntısına rastlanmıştır. Bu hamamlardan biri diğerine göre daha büyük ve daha eskidir. Eski olan bu hamamdan ilk bahseden Türk şair ve tarihçi Kadı Burhaneddin'dir. Eseri, Anis Al-Kulub'da kendi hayatı hakkında bilgi verirken Ani'da bir hamamda dünyaya geldiğinden bahseder. Müellifin babasının beş kızı vardır. Babası yetmiş yaşında iken Kadı Burhaneddin dünyaya gelir. Annesi sıkıntılı bir hamilelik geçirmiştir. Sıcak hamamların zor doğumları kolaylaştırdığı bilindiğinden, annesi hekim tavsiyesi üzerine hamamda doğum yapmıştır. Bu bilgilerden 1143 yılında Ani'da umumi bir hamamın faaliyet halinde olduğu anlaşılıyor. Bunun dışında Ani'nin büyüklüğü ve merkezi konumu nedeniyle başka hamamlarında faaliyette olduğu akla gelmektedir.

Ani'da hamamlardan bahseden diğer kaynak ise Saint Gregorie Kilisesi'nin (yerel adı Şırlı Kilise) güney duvarı cephesindeki Ermenice kitabedir. Kitabede kiliseyi inşa ettiren Anılı Tigran Honentz'in, kiliseye birtakım mülkleri ile kira gelirlerini vakfettiğini yazılıdır. Kitabede iki hamamdan da söz edilir. Fakat hamamlardan yaptırılmış olarak değil, satın alınmış olarak bahsedilmektedir.⁵⁵ Bu ise bölge hakkında ayrı bir araştırmanın konusunu teşkil edebilir.

Hamamların her ikisi de Türk mimarisinin özelliklerini yansıtmaktadır. Büyük hamamın planı, su ve ısıtma tesisleri ve diğer bir takım mimari özellikleri ile Anadolu Türk hamamlarının tam bir benzeridir.⁵⁶ Küçük hamamı inceleyen

⁵⁵ Kemal Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu*, S.XII, Ankara: TTK Basımevi, 1970, s.40-41; Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s.34.

⁵⁶ Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu*, s.52.

uzmanlar, binanın tasvirini yaptıktan sonra Ermeni mimari yapılarından ayrı özelliklere sahip olduğunu belirtmişlerdir. Ermenice yayınladığı eserinde Harutyunyan da hamam planının Ermeni mimarisinden farklı olduğunu, Gürcistan, Azerbaycan, İran, Türkiye gibi komşu memleketlerdeki hamamların planlarına hatta Orta Asya ve Volga Bulgarları bina planlarına uyduğunu ifade etmiştir.⁵⁷ Sonuç olarak; iki hamamda Anadolu Türk hamamlarının tam bir benzeridir ve en eskisidir.⁵⁸

4.2.4.1. Büyük (Birinci) Hamam

Büyük hamam, Ani surlarında şehre giriş kapılarından en önemlisini oluşturan Aslanlı Kapı'dan Ebu'l Muammeran Cami'ne ve İç Kale'ye giden anayola yakın bir yerde, Surp Hovhannes Kilisesi'nin ve onun yakınındaki Menuçehr Cami'nin doğusunda anayolun 75 metre kadar solunda, yüksek bir tepenin kenarındadır. (Bkz. resim 14) 1966-1967 yılında yapılan kazı çalışmalarında, sıcaklık bölümü, sıcak su sarnıcı tamamen açılmış, soğuk su depoları ve ılık bölüme ise kısmen meydana çıkarılmıştır. Soğukluk, cehennemlik ve giriş kapısı ile hamama temiz su getiren tesisat ve kullanılmış suyu dışarıya götüren su yolları ise henüz araştırılmamıştır.⁵⁹

Hamamın sıcaklık bölümünün mimari ölçüleri, 16,5 x 13,5 metre boyutunda dikdörtgen biçimindeki bu kısımda köşelerle eşit büyüklükte (3,5 x 3,5 m.) dört halvet (yıkama odası) bulunmakta olup bunlar birbirine eşit uzunlukta (3,5 x 3,5 m.) dört eyvan⁶⁰ ile ayrılmıştır. Halvetlere orta mekândan, dikey eksene göre çapraz durumda kalan köşelerdeki kapılardan girilmektedir.

Yıkama odalarının ve eyvanların önündeki orta mekânda, bugün izleri dahi kalmamış, bir göbek taşı bulunduğu da tahmin edilmektedir. Orta mekânın üzerini şu an çökmüş olan bir kubbe örtmekte idi.⁶¹

Dikdörtgen biçimindeki sıcaklık bölümünün köşelerinde eşit büyüklükte dört halvet bulunmakta olup, bunlar birbirlerine yine eşit uzunlukta dört eyvan ile

⁵⁷ Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu*, s.53; Kürkçüoğlu, "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetlerinde Ani", *Ermeni Araştırmaları*, C.1, s.90; Tuğlacı, *Arpaçay ve Yöresi*, s.34.

⁵⁸ Kırzioğlu, *Anı Şehri*, s.58.

⁵⁹ Balkan, "Ani'de İki Selçuklu Hamamı", *Anadolu*, s.45.

⁶⁰ Üç tarafı ve üstü kapalı, bir tarafı bütün genişliği ile bir avluya açılan yapı birimi

⁶¹ Balkan, Ani'de İki Selçuklu Hamamı, s.45

ayrılmıştır. Eyvanların birbirini dikey olarak kesen eksenleri hamama haça benzer bir görünüş vermiştir.⁶²

Sıcaklık ve ılıklik kısımlarında hamamın iç ve dış duvarları 80 cm. gibi kalın sayılabilecek bir şekilde inşa edilmiştir. Bunun sebebi bölgedeki ağır iklim şartlarının göz önünde bulundurulmasıdır. Duvarların iç ve dış yüzleri özenle işlenmiş kesme taşlarla kaplanmıştır. Kesme taşlar birbirine sıkı olarak ve harçsız dayandırılmıştır. Hamamın diğer yerlerindeki taş kaplamalarda da aynı teknik görülmektedir. Taş kaplamaların arasında kalan kısımlar ise bol harçla tutturulmuş iri moloz ve kırma taşlarla doldurulmuştur. Ancak harç kaliteli olmadığından kolayca çözülmüştür.⁶³

4.2.4.1.1. Eyvanlar

Hamamlarda Selçuklu mimari üslubunda, sivri kemerli tonozlar⁶⁴ halinde inşa edilmiş eyvanlar vardır. Bunlardan doğuda olanı gayet iyi durumda iken kuzey ve güney eyvanları harap durumdadır. Batı eyvanı ise tamamen çökmüştür.

Selçuklu ve Osmanlı hamamlarında olduğu gibi buradaki güney eyvanında da yıkanılmıyordu. Burası ılıklıktan sıcaklığa veya sıcaklıktan ılıklığa geçişi sağlamaktaydı.

Güney eyvanı dışındaki diğer üç eyvan yıkanmaya tahsis edilmişti. Yapılan kazılar neticesinde eyvanlarda üçer kurna olduğu görülmüştür. Her kurnada altı kişi yıkanabilmekteydi.⁶⁵ Bu durumda eyvan kısmında aynı anda on sekiz kişi yıkanabilmekteydi.

4.2.4.1.2. Halvetler (Yıkanma Odaları)

Yıkanma odalarına açılan kapılar Selçuklu mimari üslubunda sivri kemerli, dar ve nispeten alçak tonozlu giriş yerleridir. Halvetlerin üzerleri tek kubbe ile örtülmüştür. İçleri kesme taşla oldukça itinalı bir biçimde döşenen yıkanma odaları, kubbenin tepesinde açık bırakılan ve yüksek ihtimalle de camlı olan bir pencere vasıtasıyla aydınlatılmakta idi.

Kubbe ve duvarların içte kalan kısımlarının 1-2 milimetre kalınlığında, kireçle karışık bir maddeye sıvandığı izlerden anlaşılmaktadır. Beyaz rengin seçilmesinin sebebi, içerisinin daha iyi aydınlatılmasını sağlamaktır. Ayrıca, sıvanın

⁶² Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.31-32.

⁶³ Balkan, “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, **Anadolu**, s.45-46.

⁶⁴ Mimaride yapıların üstünü örten çatı ya da üst örtü diye nitelendirilen yapı ögesi

⁶⁵ Balkan, “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, **Anadolu**, s.46-47.

duvarlara daha iyi yapışması için taş kaplamaların üzerine sert bir cisimle düzenli aralıklarla derin çukurlar açılmıştır.

Yıkanmak için kullanılan suyun, tabana sızması ve tabanların bozulmaması için buraların da aynı kireçli beyaz bir tabaka ile sıvıldığı görülmektedir.

Halvet kısmı dört bölümden oluşmaktadır ve her halvette dört kurna bulunmaktadır. Bir kurnanın etrafında iki kişi aynı zamanda yıkanabilmektedir. Şu halde bir halvetin dört kurnası etrafında otuz iki kişinin yıkanması mümkündür. Hamamın üç eyvanında yıkanan on sekiz kişiyi de bu rakama eklersek, hamamda aynı anda elli kişi yıkanabilmektedir.⁶⁶

4.2.4.2. Küçük (İkinci) Hamam

Anı'daki yapılmış ikinci ve daha küçük olan hamam, sıcaklık kısmı, ölçüleri ve planı bakımından, iki halvet ve bir eyvan, ölçüleri ve su tesisatı bakımından büyük hamamın tam bir benzeridir. (Bkz. resim 16) Sıcaklık bölümün ölçüleri büyük hamamın ölçüleri ile aynıdır.⁶⁷ Selçuklu ve Osmanlı mimarisinde en çok rastlanan haç biçimli, dört eyvanlı ve köşe halvetli tipe⁶⁸ Anı'da ortaya çıkarılan bu iki hamamla iki yeni örnek daha eklenmiş olmaktadır.

Yıkanma odalarına açılan kapılar, Selçuklu mimari üslubunda sivri kemerli, dar ve nispeten alçak tonozlu giriş yerleridir. Odaların üstü tek kubbelidir. Eyvanlarda olduğu gibi halvetlerde zeminden az yüksekte kurnalara su getiren künklerin⁶⁹ yerleştirilmesi için duvarlar içine oldukça düzenli kanallar açılmıştır. (Bkz. resim 17) Halvetlerde duvarların ortasına denk gelen noktalarında birer kurna bulunmaktadır. Kurnalardan bazıları tabana açılan düzenli biçimli çukurlar halinde, bazıları ise taban üzerinde duran, taşınabilir taştan yapılmış değişik tiplerde düzenli kaplar halindedir. (Bkz. resim 18)

Tromplar⁷⁰ değişik biçimlerde mukarnas⁷¹ oymalarla süslü haldedir. Trompların her halvette değişik biçimler göstermesi, onları işleyen zanaatkarların

⁶⁶ Balkan, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolu**, s. 47-48.

⁶⁷ Balkan, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolu**, s.45; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.34;

⁶⁸ Ali Saim Ülgen, "Hamam", İ.A., s.176.

⁶⁹ Pişmiş topraktan yapılmış boru

⁷⁰ Bir bina köşesine bindirmeli olarak örülen tonoz parçası

⁷¹ Kademeli olarak taşmalar yapacak biçimde, aşırı olarak yan yana ve üst üste gelen, üç boyutlu görünüm veren bir geçiş ve dolgu ögesi

ustalığını ortaya koyduğu gibi, hamamda tek düzen bir süslemenin ortaya çıkaracağı sıradanlığı da ortadan kaldırmıştır.

Birinci halvetin günümüze kadar sağlam şekilde ulaşan kubbesi, dıştan bakıldığında, muntazam olmayan ufak taşlardan harçla meydana getirilmiştir. Kubbenin tepesinden aşağı inildikçe genişleyen kademeli çemberler şeklindedir. Anadolu'daki bazı Selçuklu yapılarının, örneğin; Kayseri'deki hamamlarla, Konya'daki Karatay, İnce Minare ve Sahip Ata Medreselerinin dış örtüleri de aynı teknikte inşa edilmiştir. Bu benzerlikler de göstermektedir ki Anı'daki hamamlar Türk-İslam Medeniyeti'nin veya ondan mimari açıdan etkilenmiş eserlerdir.

Anı'daki iki hamamın kubbeleri aynı şekilde inşa edilmiş ve eyvanları toprakla örtülmüştür. Birinci halvetin kubbesindeki dış kademelerle, özellikle alttaki kademelerde çok miktarda maden cürufu⁷² bulunmuştur. Cürufla ve kubbelerin üzerine serilen kalın toprak tabakası ile hamam sıcaklığı muhafaza edilerek, içeriden dışarıya doğru ısı kaybı olmasının önüne geçilmek istenmiştir. Doğu Anadolu'da günümüzde de, hamamların üzerine sıcaklığı koruması için panza taşı denilen bir çeşit volkanik kül serilmektedir.⁷³ Toprak örtü aynı zamanda yağmur ve eriyen karın sularının da içeri girmesini engellemektedir.

Sıcaklığın batısında sıcak su deposunun üzeri, iç yüzü kesme taş kaplamaları bir tonozla kapatılmıştır. Bu deponun kuzey ve güneyine eklenmiş olan ve içleri gene düz kesme taşlarla kaplanmış olan birer küçük depo ile hamamın sıcaklık bölümünün genişliği korunmuştur.

Kazının ilk yıllarında doğudaki eyvanın iki yanında, duvar boyunca tabandan yukarı doğru çıkan bacalar içinde geniş çaplı künkler bulunmuştur. Kare planlı ve üstü kubbeli olduğu anlaşılan ılıklik, kuzey duvarında açılan sivri kemerli alçak bir kapı ile ikinci halvete yakın köşeden sıcaklığın güney eyvanına açılmaktadır. Kubbe tamamen çökmüş olup, köşelerde bu kubbeyi taşıyan pandantiflerden⁷⁴ kalan kalıntılar görünmektedir.⁷⁵

Hamamların ne zaman inşa edildikleri kesin olmamakla beraber XI ve XII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir. Bu hamamların bazı mimari özellikleri, örneğin küçük hamamda görülen oygulu trompların büyük hamamdaki tromplara göre daha

⁷² Yanmış kömür, inşaat sektöründe hafif bir dolgu ve blokaj maddesidir

⁷³ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.32-33-34.

⁷⁴ Bir kubbeyi taşıyan kemerler ile kubbe kaidesinin arasını kapatan ve kare bir plandan kubbenin dairesel kaidesine geçmesini sağlayan üçgen bingi

⁷⁵ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.32-33-34.

gelişmiş olması nedeniyle, küçük hamamın büyük hamamdan daha geç bir tarihte inşa edildiği izlenimini yaratmaktadır. Büyük hamam, Kadı Burhaneddin'in içinde doğduğu hamam, 1143 yılında faaliyette olduğuna göre, Anı'nın ilk emiri Ebu-Şuca Menuçehr'in imar faaliyetlerinde bulunduğu, huzurun henüz bozulmadığı 1080-1090 yılları arasında inşa edildiği tahmin edilmektedir.⁷⁶

Saint Gregorie kilisesi üzerindeki Tigran Honentz kitabesinde hamamların ne zaman yapıldığı hakkında bilgi vermemektedir. Fakat küçük hamam Anı Şeddadlılarının 1200 yılında sona ermesinden önce, belki de Ebu'l Muammeran Cami'nin yapıldığı tarihlerde, XII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde yapılmış olması muhtemeldir.⁷⁷

4.2.4.3. Hamam Kazılarında Ortaya Çıkarılan Paralar

1967-68 yıllarında Anı harabelerinde yapılan kazılarda, ortaya çıkarılan Anadolu'daki ilk Türk hamamı sayılan "Büyük Hamam"ın yıkıntıları arasında ve dolgu toprağı içinde Bizans'a ve değişik İslam devletlerine (Selçuklu, İlhanlı, Eyyubi) ait paralar bulunmuştur. Bu paralardan ikisi 1967'de ortaya çıkarılan ve hamamın duvar yıkıntıları arasında ele geçmiş olmaları bakımından da özellikle dikkati çeken ikisi, tarihi bakımından önemlidir. Söz konusu iki adet para Anı'da büyük hamamın kuzey duvarındaki eyvanın yıkılması sonucu tabana yayılmış olan gevşek bir harca tutturulmuş taşlar arasında bulunmuştur. Paraların bu şartlar altında bulunmuş olması, bunların hamamın inşası sırasında harcın içine bilinçli olarak karıştırılmış olabileceğini akla getirmektedir.⁷⁸

Anı'da "Büyük Hamam"da ortaya çıkarılmış olan paraların, Menuçehr tarafından ancak Büyük Sultan Melikşah'ın izniyle bastırıldığı şüphesizdir. Bu paralar Büyük Selçuklu Devleti'nde para basmada geçerli geleneklere uygun olarak basılmıştır. Eldeki bilgilere göre bu iki bakır para, Büyük Selçuklu yönetiminde Anadolu'da basılan ilk Türk paraları olarak kabul edilebilir.⁷⁹

Bagratlılar çağında ve ondan önce Anı'da hiç para kesilmediğinden, Selçuklulara tabii Anı Selçuklu emirinin Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın

⁷⁶ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.34; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.58.

⁷⁷ Balkan, "Anı'de İki Selçuklu Hamamı", **Anadolu**, s.57.

⁷⁸ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.5.

⁷⁹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.6-7.

müsaadesiyle, kendi kudret ve istiklalini gösteren böyle bir para kestirmesi Anı Şeddadlıların gücünü ve değerini belirtmesi bakımından, son derece mühimdir.⁸⁰

Yukarıda sözü edilen diğer paralar ise, ya hamamı dolduran döküntü toprağı içinde ya da hamamın dışında özellikle kuzey cephesi boyunca uzanan merdivenli yolda ve hamama komşu olan binaların içinde, üstten tabana doğru değişik derinliklerde bulunmuşlardır. Resimleri yayınlanan iki adet para, iki yüzündeki yazıların okunmasından sonra tarihi yönden ve özellikle hamamın tarihlenmesi bakımından önem kazanmıştır. Oval denebilecek bir biçim gösteren paranın ön yüzü yukarı uca doğru hafif bir boğumdan sonra daralmakta; alt kısmı ise oldukça düzgün, daha geniş ve çok daha uzundur. Bu bilgiye göre paranın dairevi bir biçimde olmasına pek ehemmiyet verilmediği söylenilebilir. Bu biçim, çevre yazıların da para yüzeyine tam olarak basılmasını önlemiştir. Bununla beraber Selçuklu paralarında kesim sırasında çevre yazılarının tam olarak basılmadığı görülmektedir.

Ön yüzünde ortada kabartma irice noktalarla oluşturulan daire gibi bir alanda Menuçehr'in adı noktasız ve daha çok kufiyi andıran bir nesih yazı ile iki satır halinde kabartma olarak yazılmıştır. Ön yüzündeki çevre yazısından belirsiz bazı izler korunmuştur. Arka yüzde orta noktalarda belirlenen daire içinde Melikşah adı da kabartma, noktasız ve kufiyi andıran bir nesih yazı ile iki satır olarak yazılmıştır. Burada Melikşah adının ilk bölümünü oluşturan Melik'deki lam harfi yazılmış ve büyük ihtimalle kef harfinin başındaki dikey yazılmadan bırakılmıştır. Melikşah'ın kestirdiği diğer paralarda onun adı beklendiği gibi lam ve kef belirtilerek yazılmıştır.⁸¹

4.2.5. Ejderha Burcu ve Şifahanesi

Anı Kalesi'nin kuzey tarafında Orta Kapı'nın solunda ve Satrançlı Kapı'nın sağındaki burçlarda Selçuklu-Türk biçimi karşılıklı simetrik yerleştirilmiş kabartma ejderler ve aralarında boğa başı kabartması bulunmaktadır.⁸² (Bkz. resim 20) Ejderha Burçları Anı'da Alparslan adına hüküm süren Şeddadlı Ebu-Şuca Menuçehr tarafından Ermeni Bagrat kralı II. Simpat'ın yaptırdığı dış surların temelleri üstüne yapılmıştır. Ejder kabartmaları yuvarlak biçimdeki kale burçlarının üçte iki yüksekliğine denk gelecek şekilde yapılmıştır. Ejder gövdeleri burmalı gövdeleriyle

⁸⁰ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.55.

⁸¹ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.5.

⁸² Gönül Öney, Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri, **Bulleten**, Ankara; 1969, S.130, XXXIII, s.183; Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.57-58.

bütün burcu kalın bir halat gibi dolanmaktadır. Ejderlerin başları burçların tam ortasında yer almaktadır. Kırmızı burç taşları arasında, ejderlerin başına rastlayan kısımda koyu gri taşlar kullanılarak bu dikkatler bu bölgeye çekilmek istenmiştir.⁸³ Orta Kapı'nın solunda bulunan kabartma daha iyi Satrançlı Kapı'nın sağındaki burçlarda yer alan kabartmaya göre daha iyi durumdadır. Buradaki ejderlerin ağızları açıktır. Cepheden verilen öküz başı ağzında bir halka tutmaktadır. Satrançlı Kapı'nın solundaki ejderler de aynı şekilde yapılmıştır. Fakat buradaki öküz başının ağzında halka bulunmamaktadır. Halka eski zamanlarda bir zafer sembolü olarak kullanılmıştır. Boğa figürü ise burç sembolü olarak kullanılmıştır.⁸⁴

Ejder kabartmaları, Konya Kale'sinde yer alan ejder figürleriyle benzerlik arz eder: Dügümlü gövdeli, sivri kulaklı, açık ağızlı, sivri dişli, volut burunlu, çatal dillidir.⁸⁵ Kullanılan ejderlerin kalınlığı soba borusundan biraz fazladır ve başları yukarı doğru kalkıktır.

Ebu-Şuca Menuçehr'in XI. asrın sonu XII. asrın başında yaptırdığı Ejderha Burcu, hem sur hem de şifahane olarak hizmet vermesi amacıyla yapılmıştır.⁸⁶ Bu sebeple Bimarkhane Burcu (Anı'nın Sağlık Tılsımı) olarakta anılmaktadır.⁸⁷

XII. yüzyılın başında Ebu-Şuca Menuçehr'in halkın sağlığını düşünerek şifahane yaptırması, Ortaçağ'da bile sosyal devlet anlayışının Türk hâkimiyetindeki topraklarda ne kadar güzel uygulandığının bir göstergesidir. Türkler Orta Asya'dan dünyaya yayılırken kültürlerini de beraber götürmüşlerdir. Kendilerinde olan meziyetleri de onlarla birlikte yayılmıştır. Ebu-Şuca Menuçehr'in birçok milletin bir arada yaşadığı Anı'da ayırım yapmaksızın böyle bir sağlık hizmeti vermesi de ayrıca takdire şayandır. Günümüzde teknolojinin, yaşam koşullarının ileri olduğu bir zaman diliminde bile, devletlerin vatandaşlarına sağlık hizmeti verme konusunda yetersizliği düşünülürse Ebu-Şuca Menuçehr'in hizmetinin önemi daha iyi anlaşılır.

4.2.6. Evler ve Mimari Özellikleri

XII. yüzyılda Anı Şehri'nin mimarisi gelişen şehir hayatıyla paralellik arz eden bir şekilde gelişmiştir. Anı'nın ticari ve sosyal yapısındaki değişme ve gelişme bu dönemde konut mimarisine kendisini belirgin bir biçimde hissettirir. 1912 yılında

⁸³ W. Bartold, İslam Ansiklopedisi, Ani Maddesi, C.I, İstanbul; 1965, s.436.

⁸⁴ Öney, Anadolu Selçuklu Sanatında, **Belleten**, s.183.

⁸⁵ Öney, Anadolu Selçuklu Sanatında, **Belleten**, s.173.

⁸⁶ Akçay, "Anı'da Türk Eserleri", s.155; Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.34.

⁸⁷ Kırzioğlu, **Anı Şehri**, s.57-58.

Nikolai Marr başkanlığında yapılan kazılarda, çok sayıda konut, zengin süslemeli özel ve sade halk tipi evlerin ortaya çıkmasında bu değişimin ispatıdır. Nikolai Marr'ın gün ışığına çıkardığı bu evlerin büyük çoğunluğu 3-5 odadan oluşmaktadır.(Bkz. resim 21) Evlerde ayrıca tandır, kuyu, ocak, kiler gibi bölümlerin varlığına rastlanmıştır. (Bkz. resim 23) Bu yapılar Anı'da XII. yüzyılda inşa edilmiş evlerin, hemen hemen tüm ev ihtiyaçlarının dışarıya gerek kalmadan ev sınırları içinde görülmesine imkân sağlayacak şekilde tasarlanıp yapıldığını göstermektedir. Evler bölgede yaygın olarak bulunan ve Anı'daki diğer yapıların da temel malzemesini oluşturan volkanik tuf taşından yapılmıştır. Evlerin temelleri yerin yaklaşık bir metre atından başlamış olup, temel yüzey seviyesine ulaştığında, evlerin duvarları temelin 10-15 cm. kadar iç kısmından başlamak suretiyle örülmüştür. Bunun sebebi, şehrin deprem kuşağı üzerinde yer alması ve birçok kere depremden zarar görmüş olmasıdır. Şeddadiler zamanında evlerin süslemesinde kullanılan motiflerde, bitkisel kabartmalardan kuş ve dört ayaklı hayvan tasvirlerine geçişe rastlanmaktadır.⁸⁸

⁸⁸ Tuğlacı, **Arpaçay ve Yöresi**, s.42.

SONUÇ

Anı Şehri, Arpaçay Nehri'nin vadisine doğru uzanan, Bostanlar ile Mığmığ dereleri arasında kalan üçgen arazi üzerinde kurulmuştur. Şehir kurulurken savunmanın ön planda tutularak yer seçimi yapıldığı anlaşılmaktadır.

Anı adının kaynağı günümüzde tam olarak tespit edilememekle birlikte, yaygın görüşe göre; şehrin çok tanrılı inanç dönemlerinde Ermeniler tarafından pek sevilen bereket tanrıçası Anahit adına yapılan bir tapınaktan geldiği ileri sürülmektedir. Anı Şehri'nin adının ilk olarak Kınamk olduğu daha sonraki dönemlerde şehrin iç kalesine verilen ad olan Anı adının şehrin tamamını kapsayacak şekilde genişlediğini ileri süren görüşte mevcuttur.

Şehrin kurulduğu mıntıkada beş bin yıl öncesine dayanan insan izlerine rastlanmaktadır. Anı ve çevresinde ilk insan yaşantısına ait buluntular bronz ve demir çağlarına aittir. Bu çağlardan itibaren yörede insan yaşantısına ait kalıntılara yoğun bir şekilde rastlanmaktadır.

Milattan sonraki dönemde Anı Şehri, 642-643 yıllarında Müslüman Arapların kontrolüne girmiştir. Müslüman Arap hakimiyeti, Bagratlıların IX. yüzyılda bağımsızlığa ulaştıkları zamana kadar devam etmiştir. Bagratlıların kralı III. Aşot (953-977) döneminde Anı Bagratlı Krallığının başkenti olmuştur. Kral III. Aşot döneminde, şehri çevreleyen ilk sur sistemini inşa ettirmiştir. II. Simbat (977-989) döneminde ise şehrin nüfusunun artması üzerine yeni surların yapımına gerek görülmüş ve bugün şehrin en dışında kalan surlar inşa edilmiştir. Bagratlıların Anı'nın İpek Yolu'nun Anadolu'ya giriş noktasında bulunmasını iyi değerlendirmesi sonucunda şehir hızla büyümüş ve gelişmiştir. Bununla yetinmeyen Bagratlı Hanedanı, bölgenin ticaret merkezi konumunda olan Divin şehrindeki ticareti, Anı'ya çekebilmek için girişimlerde bulunmuşlardır. Şehrin büyüyüp gelişmesi üzerine 992'de Ermeni Patrikliği merkezini Anı'ya taşımıştır. XI. yüzyılda şehrin nüfusu yüz bini aşmış ve Hıristiyan aleminin birkaç büyük şehriden biri haline gelmiştir.

XI. yüzyılın ilk yarısında şehre ve çevresine Bizans İmparatorluğu müdahale etmeye başlamıştır. Bu müdahaleye sebep olarak yeni yurt arayışında olan Türklerin doğudan Anadolu'ya yaptıkları akınlar ve Ermenilerin bu akınları engelleyememesinden kaynaklanmaktaydı. Anı Şehri'ni 1045'te ele geçiren Bizans İmparatorluğu, şehre bir garnizon yerleştirerek kendi yönetimini kurmuş ve şehri tahkim etmiştir.

Şehir 1064 yılına kadar Bizans'ın hakimiyetinde kalmıştır. 1064'te Selçuklu Sultanı Alparslan komutasındaki ordu tarafından Türk hakimiyetine alınmıştır. Şehir fetihten sonra Şeddadi Ebu'l Esvar'ın yönetimine bırakılmıştır. Ebu'l Esvar'da şehrin yönetimini oğlu Menuçehr'e vermiştir. Bu suretle şehirde Şeddadi dönemi başlamıştır.

Menuçehr şehrin yönetimini aldıktan sonra savaş nedeniyle şehri terk edenleri tekrar şehre getirtmiş ve şehrin her yönden eski görkemine kavuşması için gayret etmiştir. Menuçehr döneminde Anı şehrinde Müslümanlar ile Hıristiyanlar barış ve huzur içinde yaşamışlardır. Anadolu'da Müslüman Türk hakimiyetinde yapılan ilk cami olan Menuçehr Camii bu dönemde inşa edilmiştir. Menuçehr Anı'da hızlı bir imar ve inşa çalışması başlatmış, şehri fetihten önceki halinden daha mamur hale getirmiştir.

Menuçehr döneminde Anı Şeddadileri, Berkyaruk-Muhammed Tapar Selçuklu iç mücadelesinde taraf olmuşlardır. Bu mücadelede şartlar gereğince Muhammed Tapar'ın tarafını tutmuşlardır. 1110 yılında Menuçehr'in ölümü ile yerine oğlu II. Ebu'l Esvar olarak bilinen Şavur geçmiştir. II. Şavur dönemi genel olarak 1124 yılına kadar barış ve huzur içinde geçmiştir. 1124'te Gürcü akınlarına karşı koyamayacağını düşünen II. Şavur Anı'yı Saltuklulara satmak istemiştir. Durumdan haberdar olan şehirdeki Ermenilerin ileri gelenleri Gürcü Kralı David'e haber göndererek şehri almaya davet etmişler ve kendilerinin yardımcı olacaklarını bildirmişlerdir. Anı'daki Ermenilerin işbirliği neticesinde 1124'te şehir Gürcülerin istilasına uğramıştır. Gürcü istilası sırasında Horasan'da bulunan II. Şavur'un oğlu II. Fadlun, Arran ve Azerbaycan hakimlerinden aldığı yardımlarla 1125'te Anı'yı Gürcü

istilasından kurtarmıştır. Anı şehrinde bulunan Ermeni papazları 1155'te ayaklanarak, şehrin yönetimini Emir Fahreddin Şeddad'dan alarak, Fahreddin Şeddad'ın kardeşi olan III. Fadlun'a vermişlerdir. III. Fadlun'un hükümdarlığı 1161'e kadar devam etmiştir. Aynı tarihte Gürcü Kralı III. George, Kıpçakların da içinde bulunduğu kalabalık bir ordu ile Anı üzerine gelmiştir. Anı'deki Ermeni ileri gelenleri ile papazlar bu defa da III. Fadlun'a karşı ayaklanarak onu zor durumda bırakmışlardır. Bu ayaklanma ve ihanet üzerine III. Fadlun Anı'yı terk ederek Sürmari yakınlarındaki Bekran Kalesi'ne sığınmak zorunda kalmıştır. III. Fadlun'un Anı'yı terk etmesi üzerine Ermeni Papazlar, Gürcü Kralı George, Anı'yı teslim etmişlerdir(1161). Bu durum üzerine Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerindeki Türkmen emirleri ittifak kurarak Anı'yı Gürcü istilasından kurtarmak için girişimde bulunmuşlarsa da başarısız olmuşlardır. Gürcü istilasını 1164'e kadar sürmüş, bu tarihte ikinci defa ittifak oluşturan Türkmen emirlikleri Azerbaycan hakimi Atabey İldeniz komutasında 1164 yılında Gürcü istilasından kurtarmışlardır.

Atabey İldeniz, Anı'yı Gürcü istilasından kurtardıktan sonra şehrin yönetimini III. Fadlun'un kardeşi Emir Şahinşah'a vermiştir. Şahinşah 1174 yılına kadar Anı'yı yönetmiş bu tarihte Kıpçaklarla desteklenen Gürcü ordusu üçüncü defa Anı'yı ele geçirmiştir. Atabey İldeniz, 1174 yılının sonlarına doğru kendi kuvvetleri ile gelip Anı'yı kuşatmış ise de, kuvvetinin yeterli olmaması ve kışın yaklaşması üzerine muhasarayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Bölgedeki Türkmen emirleri 1175 baharında bir kez daha Atabey İldeniz komutasında toplanarak Anı üzerine gelmişler ve şehri kısa süre içinde Gürcü işgalinden kurtarmışlardır (1175). Gürcüler ile yapılan barış antlaşması gereğince Emir Şahinşah serbest bırakılmış ve Anı'ya gelerek tekrar Anı Şehri'nin yönetimine geçmiştir.

Şeddadilerin Anı kolu 1200 yılına kadar Emir Şahinşah'ın yönetiminde kalmıştır. Bu tarihte, Gürcü Kraliçesi Tamara zamanında İvan ve Zakare adlı iki prensin komutasındaki Gürcü ordusu gelerek Anı'yı bir kez daha Gürcü hakimiyetine geçirmiştir. Bu son Gürcü istilasını ile de Anı Şeddadileri sona ermiştir.

Anı Şeddadileri döneminde şehir, parlak dönemlerinden birisini yaşamıştır. Şehir yeni yapılarla donatılmış, toplumun ihtiyacı göz önünde bulundurularak; camiler, kervansaray, hamamlar, şifahane ve emirin ikameti için bir saray yaptırılmıştır. Ayrıca kuşatmalarda zarar gören şehri çevreleyen surlar onarılmış ve yeni burçlar eklenmiştir. Şehrin ticari canlılığını sürdürmesi için tedbirler alınmış, bu doğrultuda çeşitli zanaat dalları büyük bir gelişme göstermiştir. Alınan tedbirler sayesinde şehir, zenginleşmiş ve bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Bu zenginlik, özellikle Anı'daki mimari eserlere süsleme olarak yansımıştır.

BİBLİYOGRAFYA

I) Basılmış Eserler

A) Kitaplar

- ADONTZ, Nicholas, **Armenia in the Penod of Justinian**, Lizbon: [y.y.],1970.
- ANNA KOMNENA, **Alexiad Malazgirt ve Sonrası**, B. Umar (çev.), İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996.
- BARTHOLD, William, **Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, A. İsmail Aka (haz.), Ankara: KB Yayınları, 1975.
- _____, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, Hakkı Dursun Yıldız (haz.), Ankara: TTK Basımevi, 1990.
- BEDİRHAN, Yaşar, **Selçuklular ve Kafkasya**, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000.
- BOİS, T.H.-MİNORSKY, V.-KENZİE, D.N., **Kürtler ve Kürdistan**, İstanbul: Doz Yayınları, 1996.
- BROSSET, Marie Felicite, **Gürcistan Tarihi**, Hrand D. Andreasyan (çev.), Ankara: TTK Basımevi, 2003.
- EBU'L FARAC, Gregory, **Ebu'l Farac Tarihi**, Ömer Rıza Doğrul (çev.), C.I-II, 3. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- EL-HÜSEYİNİ, Şadrudin Ebu'l Hasan Ali İbn Naşır İbn Ali, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Necati Lügal (çev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1999.
- GROUSSET, Rene, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, Sosi Dolanoğlu (çev.), İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- HONİGMAN, Ernest, **Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı**, Fikret Işıltan (çev.), İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- İBNÜ'L EZRAK, Ahmed b. Yusuf b. Ali, **Meyyafarkin ve Amid Tarihi (Artuklular Kısmı)**, Ahmet Savran (çev.), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1992.
- Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim İbnü'l-Esir, **el-Kamil Fi't-Tarih**, Abdülkerim Özaydın (çev.), İstanbul: Bahar Yayınları, 1987.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu**

- İmparatorluğu**, İstanbul: İ.Ü. Edeb. Fak. Yayınları, 1953.
- _____, **Sultan Melikşah**, İstanbul: MEB Yayınları, 1973.
- _____, **Selçuklular**, İstanbul: MEB Yayınları, 1992.
- KARABEKİR, Kazım, **Ermeni Doyası**, Faruk Özerengin (haz.), 2. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 1995.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, **Kars Tarihi**, C.I, İstanbul: Işık Matbaası, 1953.
- _____, **Ani Şehri Tarihi (1018-1236)**, Ankara: [y.y.], 1982.
- _____, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara: TTK Yayınları, 1992.
- _____, **Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590)**, Ankara: TTK Basımevi, 1993.
- KÖYMEN, Mehmet Altay, **Alparslan ve Zamanı**, Ankara: MEB Yayınları, 1995.
- _____, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 2004.
- LEO, Ani, Erevan: Erevenskogo Gosudarstvennogo Üniversitesi, 1963.
- MARR, Nikolai, **Ani Knijnaya İstoriya Goroda İrostkopi Na Sheste Gorodişça**, Moskova: [y.y.], 1934.
- MERÇİL Erdoğan, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara: TTK Basımevi, 1989.
- _____, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 2000.
- _____, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara: Nobel Yayınları, 2005.
- MINORSKY, V., **Caucasica II**, London: University of Brussels Pres, 1951.
- OSTROGORSKY, George, **History of the Byzantine State**, Peter Charanis (foreword), New Jersey: Rutgers University Press, 1957.
- ÖZTUNA, Yılmaz, **Devletler ve Hanedanlar**, C.I, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah, **Camiü'd-Düvel**, Ali Öngül (yay. haz.), İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- PATRİK MİHAİL, **Süryani Patrik Vakainamesi**, Hrant D. Andreasyan (çev.), İkinci Kısım, Ankara: [y.y.], 1944.
- SARAY, Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara: ATAM Yayınları, 2005.
- SEIDLER, G. L., **Bizans Siyasal Düşüncesi**, Mete Tunçay (çev), Ankara: Ankara

- Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980.
- SEVİM, Ali, **Ünlü Selçuklu Komutanları**, Ankara: TTK Basımevi, 1990.
 - _____, **Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi**, Ankara: TTK Basımevi, 1993.
 - SEVİM, Ali-YÜCEL, Yaşar, **İlk Beylikler Dönemi**, C.XXIV, S.12, Ankara: TTK Basımevi, 1989.
 - SİMBAT, **Başkumandan Simbat Vekayinamesi (951-1334)**, Hrand D. Andreasyan (çev.), [y.y.] 1946.
 - SOLMAZ, Gürsoy, **Ortaçağ'da Erzurum-Kars Kaleleri**, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2000.
 - SÜMER, Faruk, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1998.
 - TEBRİZİ, Ahmet Kesrevi, **Şehryaran-ı Gümnam**, Tahran: [y.y.], 1935.
 - TUĞLACI, Pars, **Arpaçay ve Yöresi**, İstanbul: Pars Yayıncılık, 1984.
 - TURAN, Osman, **Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi**, Ankara: TTK Basımevi, 1993.
 - _____, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 8. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999.
 - _____, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 6. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2001.
 - _____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 8. Basım, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2004.
 - URFALI MATEOS, **Urfalı Mateos Vekayinamesi ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)**, Hrant D. Andreasyan (çev.), 2. Baskı, Ankara: TTK Basımevi, 1987.
 - VEHBİ, Hamid, **Meşahir-i İslam**, Cüz 18, İstanbul: 1885.
 - www.Virtualani.com.tr.

B) Makaleler

- AKÇAY, İlhan, “Anı'da Türk Eserleri”, **Kars Armağanı**, S.22, Ankara: [y.y.], 1964, s.155-159.
- ANEVİ, Kadı Burhaneddin, “Enisü'l Kulub”, **Belleten**, C. VII, Ankara: TTK Basımevi, 1943, S. 27, 498-512.
- ANREASYAN, H., “Türk Tarihine Ait Ermeni Kaynakları”, **Tarih Dergisi**,

- İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1937, S.I, s.35-42.
- BALKAN, Kemal, “Ani’de İki Selçuklu Hamamı”, **Anadolu**, Ankara: TTK Basımevi, 1970, S. XII, s.40-57.
- BARTHOLD, William, “Ani”, **İ.A.**, C.1, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s.435-437.
- BOSWORTH, C.E., “Shaddadıs”, **The Encyclopaedia of Islam**, Vol. IX, Leiden: Pocket Press, 1995, s.169-170.
- ERCAN, Yavuz, “Ermeniler ve Ermeni Sorunu”, **Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu**, Hasan Celal Güzel (ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s.75-104.
- ERDEM, İlhan, “Doğu Anadolu Türk Devletleri”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.383-424.
- ERSAN, Mehmet, “Anadolu’nun Fethi ve Türkiye Selçuklu Devleti’nin Kuruluş Sürecinde Ermenilerin Türklere Karşı Tutumu”, **Ermeni Araştırmaları**, 1. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.1, Ankara: ASAM, Haziran-Ağustos, 2001, s.329-334.
- _____, “Selçuklular Döneminde Türk-Ermeni İlişkileri”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, İdris Bal-Mustafa Çufalı (ed.), Ankara: Nobel Yayıncılık, 2003, s.51-66.
- _____, “Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.635-644.
- GÜMÜŞ, Nebi, “Büyük Selçuklu-Gürcü İlişkileri”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.713-719.
- İPEK, Ali, “Azerbaycan Üzerinden Anadolu’ya İlk Türk Akınları”, **Yeni Türkiye**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.28-32.
- _____, “İlk İslami Dönem Müslüman-Ermeni Münasebetleri”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003, 19-30.
- _____, “Ermenilere Rum Mezalimi”, **Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri**, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2003, 30-38.
- KAFESOĞLU, İbrahim, “Melikşah” **İ.A.**, C.7, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s.665-673.

- KAYHAN, Hüseyin, “Azerbaycan Atabeyleri”, **Genel Türk Tarihi**, Hasan Celal Güzel, Ali Birinci (ed.), Ankara: Yeni Türkiye yayınları, 2002. s.269-282.
- KILIÇ, Davut, “Selçuklulara Kadar Anadolu’da Gregoryen Ermeni Kilisesi (451-1100)” **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, İdris Bal-Mustafa Çufalı (ed.), Ankara: Nobel Yayıncılık, 2003, s.39-50.
- KONUKÇU, Enver, “Ani Artık Ören Yeri”, **Ermeni Araştırmaları**, I. Türkiye Kongresi Bildirileri, C.I, Ankara: ASAM, Aralık-Şubat, 2002 s. 489-501.
- KÖPRÜLÜ, Fuat M., “Anadolu Selçukluları Tarihinin Yerli Kaynakları”, **Bellekten**, C.7, Ankara: TTK Basımevi, Temmuz 1943, S.27, s.379-495.
- KUTALMIŞ, Mehmet, “Kıpçak-Ermeni Dil ve Kültür Münasebetleri”, **Dünden Bugüne Türk-Ermeni İlişkileri**, İdris Bal-Mustafa Çufalı (ed.), Ankara: Nobel Yayıncılık, 2003, s.67-74.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, “Tarihi Süreçte Selçuklu-Ermeni İlişkileri”, **Ermeni Araştırmaları**, Ankara: ASAM, Haziran-Ağustos, 2001, s.335-341.
- _____, “Ermeni, Bizans ve Türk Hakimiyetlerinde Ani”, **Ermeni Araştırmaları**, C.1, Ankara: ASAM, Aralık 2001-Şubat 2002, S.4, s.83-91.
- MERÇİL, Erdoğan, “Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.597-633.
- NESİBLİ, Yunis, “Ortaçağ Gürcü Kayaklarında Türkler”, Alesker Aleskerov, (çev.), **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.722-728.
- ÖĞÜN, Gülay, “Türk Fethi Öncesinde Bizans’ın Doğu Anadolu Siyaseti”, **Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu**, Ankara: YÖK Matbaası,1992.
- ÖNEY, Gönül, “Anadolu Selçuklu Sanatında Ejder Figürleri”, **Bellekten**, Ankara: 1969, S.XXXIII, s.173-192.
- ÖNGÜL, Ali, “Saltuklular”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.41-468.
- ROSS, E. Denison, “Şeddad”, **İ.A.**, C.11, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 381-382.
- SEVİM, Ali, “Artukoğlu İlgazi”, **Bellekten**, C.XXVI, Ankara: TTK Basımevi, 1962, S.104, s. 649-691.
- _____, “Artukoğlu Sökmen’in Siyasi Faaliyetleri” **Bellekten**, C.XXVI, Ankara:

- TTK Basımevi, 1962, S.103, s. 444-482
- STRAYER, Joseph R., “Shaddadıds”, **Dictionary of the Middle Ages**, Vol. XI, New York: Penguin Books, 1989, s.217-218.
 - STRECK, “Ermeniye”, **İ.A.**, C.4, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 317-326.
 - TOKSOY, Ahmet, Malazgirt Zaferinden Önce Doğu Anadolu’ya Yapılan Türk Akınları”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.4, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.678-692.
 - TÜFEKÇİOĞLU, Abdülhamit, “ Türk Mimarisinde Yazı”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.106-117.
 - PARTSRAPERTSİ, Vardan, “Türk Fütühatı Tarihi (889-1269)”, **Tarih Semineri Dergisi**, C.III, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1937.
 - YAŞA, Recep, ”Ahlatşahlar”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca- Kemal Çiçek (ed.), C.6, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.484-490.
 - YINANÇ, Mükrimin Halil, “Alparslan”, **İ.A.**, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 385-386.
 - _____, “Çağrı Bey”, **İ.A.**, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s. 324-328.
 - _____, “Ermeniyye”, **İ.A.**, C.IV, Ankara: MEB Yayınları, 1976, s.317-319.

II) Tezler

- BEDİRHAN, Yaşar, “Ortaçağ’da İpek Yolu Hakimiyeti ve Türk Yurtları”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

ÖZGEÇMİŞ

1976 Yılında Kars'ın Selim ilçesine bağlı Darboęaz Köyü'nde doğdu. İlkokul, ortaokul ve lise öğrenimini Bursa'da tamamladı. 1995 yılında kazandığı Balıkesir Üniversitesi Necati Bey Eğitim Fakültesi Tarih Öğretmenliği bölümünden 1999 yılında mezun oldu. 2005 yılında Yüksek Lisans sınavını kazanarak Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Orta Çaę Tarihi Anabilim dalında lisans üstü öğrenimine başladı. Halen Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Kars Ziya Gökalp İlköğretim Okulu'nda sosyal bilgiler öğretmeni olarak görev yapmaktadır.

EKLER

Resim 1: Aslanlı Kapı'ya Adını Veren Aslan Kabartması

Resim 2: Aslanlı Kapı'nın İç Kısmı

Resim 3: Menuçehr Camî'nin Uzaktan Bir Görünümü

Resim 4: Menuçehr Camî'nin İçinden Bir Görünüm

Resim 5: Menuçehr Camî'nin Tavanından Bir Görünüm

Resim 6: Menuçehr Camî'nin Minaresi ve Besmele-i Şerif

Resim 7: Ebu'l Muammeran Cami'nden Geriye Kalan Yıkık Minare

Resim 8: Şeddadi Sarayı'nın Genel Görünümü

Resim 9: Şeddadi Sarayı'nın Giriş Kapısı

Resim 10: Şeddadi Sarayı'nın İçinden Bir Görünüm

Resim 11: Menuçehr'in Yaptırdığı Mastaba Kervansarayı'nın Genel Görünümü

Resim 12: Mastaba Kervansarayı'nın Giriş Kapısı

Resim 13: Mastaba Kervansaray'ının Tavanından Bir Görünüm

Resim 14: Kadı Burhaneddin Anevi'nin Doğduğu Büyük Hamamın Kalıntısı

Resim 15: Büyük Hamamdan Bir Görünüm

Resim 16: Küçük Hamamın Genel Görünümü

Resim 17: Küçük Hamama Su Getiren, Duvar İçindeki Künk Borulardan Biri

Resim 18: Küçük Hamamın İçindeki Kurnalardan Biri

Resim 19: Küçük Hamamın Sıcaklık Bölümlerinden Birinin Giriş Kapısı

Resim 20: Menuçehr'in Yaptırılmış Olduğu Ejderha Burcu (Ani'nin Sağlık Tılsımı)

Resim 21: XII. Yüzyılda Ani'de Yapılan Konutlardan Birinin Üstten Görünümü

Resim 22: Konutun İçinden Bir Görünüm

Resim 23: Konutun Altında Kiler Olarak Kullanılan Kısım

Resim 24: Arpaçay Üzerindeki Tarihi İpek Yolu Köprüsü